॥ ॐ श्रीश्रीविश्वनाथाय नमः ॥

योगतत्त्वसंग्रहः

परमहंस-परिव्राजकाचार्य्य-

दण्डिस्वामिश्रीशान्ताश्रम-

विरचितः

॥ ॐश्रीश्रीविश्वनाथाय नमः ॥

योगतत्वसंग्रहः

परमहंस-परिव्राजकाचार्य्य-

दण्डिस्वामिश्रीशान्ताश्रम-

विरचितः

प्रकाशक :

अजितभाई जानि, बि, ए.
१२८८ राजामेहेता पोल
अहमदावाद.

पुस्तकप्राप्तिस्थानम् -
ऋणमुक्तेश्वरमहादेव
बडोदा.

मुद्रक :
मथुरदास मोतीलाल राणा
श्री इन्दिरा प्रिन्टींग प्रेस,
मुतडीझांपा-बडोदा.
पुस्तकमिदं प्रकाशनार्थं मुद्रितम् ।
ता. २५-४-१९४०.

॥ श्रीश्रीसरस्वत्यै नमः ॥

प्रस्तावना.

सुविदितचरमेतद् भारतभूषणभूतानामृषिकल्पानां समेषां विदुषां यज्जन्ममृत्युव्याध्यादिसङ्कुले प्रतिक्षणपरिवर्त्तिन्यस्मिन्नसारे संसारे सन्त्यसंख्येयानि सनातनहिन्दुधर्मगौरवभूतानि श्रुतितन्मूलकानि शास्त्ररत्नान्यनादिकालात् सर्वप्रतिपक्षनिराकरणेनाप्रतिद्वन्दितया सर्वत्र प्राणिकल्याणाय प्रख्यातानि; तेषां चाधिकारितारतम्यकृतपरस्परविरुद्धमतभूयिष्ठेऽपि साक्षात्परम्परया वा सर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणो मोक्ष श्चरमलक्ष्यः; वन्धनिवृत्यपरपर्यायः सोऽपि मोक्षो निष्कामकर्मणा सत्वशुद्धिं विनोपासनया च तदेकाग्रतामन्तरेणानुपपन्न; स्तत्प्राप्तिसाधनं तु मुख्यं योगशास्त्रमेवेति । हिरण्यगर्भादिप्रवर्तितं निःश्रेयसहेतुभूतं तच्छास्त्रमपि प्राधान्येन करालकालकवलितम् । पतञ्जल्यादिप्रणीतं यत्किञ्चिदिहावशिष्टं तदप्यतिदुर्गमतया सुकोमलमतिवालानां नालं वुद्धिवैशद्यायेति मत्वा मया भाष्यादितः सर्वतः सारं संगृह्य पातञ्जलसूत्रानुसारेण यत्किञ्चित् तेषां कल्याणायात्रोक्तम् । यद्यनेन कस्याप्युपकारः स्यात् कृतार्थः

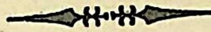
स्याम्, मत्परिश्रम श्च सफलो भवेत् । द्विविधोऽत्र योगः प्रधानतो व्यपदिष्टो ज्ञानयोगः क्रियायोग श्चेति । तत्र संस्कृतचेतसां ज्ञानयोगेन प्रथमपादे साफल्यसिद्धिमभिधाय द्वितीये मन्दाधिकारिणां कृते क्रियायोगमुपवर्ण्य प्रत्याहारान्तानामष्टाङ्गयोगानां स्वरूपं फलं च निर्णीय तृतीये योगविभूतीः प्राधान्येन प्रदर्श्य तुरीये कैवल्यस्वरूपं व्याकृतम् । प्रासङ्गिकमन्यदपि च वर्णाश्रमविषयकं किञ्चिदुक्तम् । तत्सर्वं ग्रन्थादेवावगन्तव्यम् । दोषगुणविचाराय विद्वांस स्तु प्रभवः । यद्यत्र कश्चन गुणो, गुरूणां सः, दोष स्तु मदीयः । विनामूल्यं वितरणाय पुस्तकमिदं मुद्रापितं, सन्त्यत्र संशोधकदोषादसंख्याता अशुद्धयः—यदर्थं शुद्धिपत्रमपि दत्तम् । सहृदयाः पाठका स्तु संशोध्य पठिष्यन्तीत्याश्यते । साम्प्रतं यैः खलु धनदानादिना साहाय्यमाचरितं—तानाशीर्वचनकुसुमै र्भूषयित्वा तेभ्य श्च शतशो धन्यवादं दत्वा विरमामः ।

निवेदकः

दण्डिस्वामि श्रीशान्ताश्रमः

॥ श्रीः ॥

विषयानुक्रमणिका

॥ श्रीः ॥

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१	१३	वुध्द्वा	वुद्ध्वा
२	४	च्युत्पत्या	व्युत्पत्या
,,	५	वह्नी	वह्नीः
,,	७	रज्जकत्वादि	रञ्जकत्वादि
,,	९	पशुखि	पशुरिव
४	१०	आक्रमः	आक्रमैः
,,	११	स्वास्थं	स्वास्थ्यं
,,	१२	भूल	मूल
५	५	निष्यत्तेः	निष्पत्तेः
,,	७	निर्वेशनम्	निवेशनम्
६	३	प्रतिपादाते	प्रतिपाद्यते
,,	८	मवान्स्यासि	मवाप्स्यासि
६	१३	श्वेत्	श्वेत्

पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
७	९	रमावः	रभावः
,,	१०	कश्चन	कश्चन
,,	१४	घर्भिणमिति	धर्मिणमिति
,,	१७	घढते	घटते
८	२	निरुध्यन्ते	निरुद्ध्यन्ते
,,	३	श्चित्त	श्चित्त
,,	११	यात्मा	ध्यात्मा
,,	,,	वुध्यादौ	वुद्ध्यादौ
,,	१९	कण्यते	कल्प्यते
९	३	तास्मिरत्तद्	तास्मिंस्तद्
,,	८	पञ्चषेव	पञ्चष्वेव
,,	९	निद्रस्मुति	निद्रास्मृति
,,	१२	जायभाना	जायमाना
,,	१४	हेतुभति	हेतुमति
,,	१६	स्तिविधं	स्त्रिविधं
१०	४	नदीवृध्या	नदीवृद्ध्या
,,	१६	प्रमाणभिति	प्रमाणमिति
१०	१७	स्वप्राभाण्ये	स्वप्रामाण्ये

पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
११	३	तत्कत्तः	तत्कर्त्तुः
१४	१३	प्रप्तं	प्राप्तं
१५	१७	जनवावा	जनवाधा
१६	६	प्रतिषिध्यते	प्रतिषिद्ध्यते
१९	१०	भक्तिः	भक्तिः श्रवणकीर्त्तनादिः
२४	७	कालेनावच्छिद्यते	कालेनावच्छिद्यन्ते
२५	१	मतिप्रिय	मतिप्रियं
,,	१०	तज्जपं	तज्जपः
२९	२	कालचर्यन्त	कालपर्यन्त
३२	७	स्वप्रेऽपि	स्वप्नेऽपि
३९	११	सिद्ध्यत्	सिद्ध्येत्
४४	७	रागद्वैषौ	रागद्वेषौ
४८	३	स्थापी	स्थायी
,,	१०	ऽम्पि	ऽपि
,,	१२	उद्वंजयति	उद्वेजयति
५०	१६	पलन्धिहेतुः	पलब्धिहेतुः
५१	१४	निवृत्तै	निवृत्तौ
५५	८	इप्यादिना	इत्यादिना

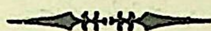
पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
६०	३	समाधायम्	समाधेयम
६१	१	निवर्त्तत	निवर्त्तेत
६२	२	द्वन्द	द्वन्दः
६३	१	तस्यत्र	तस्यात्र
,,	१०	जीवन	जीवनं
,,	१८	रेषां	तेषां
६५	१०	भवितव्यामि	भवितव्यमि
,,	११	अस्यते	आस्यते
६७	३	स्वाभनिको	स्वाभाविको
७२	७२	त्रिशावर्त्तं	त्रिरावर्त्तं
७३	११	भिमुच्यते	विमुच्यते
,,	१८	माचार्यौ	माचार्यो
७८	१४	ध्यत्	ध्यातृ
,,	१९	व्युत्थित	व्युत्थितम्
८०	११	व्दुत्थान	व्युत्थान
,,	१३	दार्ध्ये	दार्ढ्यें
८७	१६	करोपि	करोति
८९	१०	व्रह्म	व्राह्म

पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
९०	१२	सपिर्दधि	सर्पिर्दधि
९३	४	दुरसे	दुरसि
९४	५	रत्यत्त	रत्यन्त
९५	३	त्युक्त	त्युक्तं
९६	२	श्रवण	श्रावण
,,	६	प्रतिभा	प्रातिभा
९७	१	शन्कयात्	शक्नुयात्
,,	६	वृत्ति	वृत्ती
१०७	४	तज्जान	तज्ज्ञान
१०९	४	धर्माधर्मो	धर्माधर्मौ
११०	३	तत	तत्
१११	१४	उक्त	उक्तं
,,	१५	याज्ञवक्लेम	याज्ञवल्क्येन
११२	१	चक्रण	चक्रेण
११३	१४	मनुष्योन्मो	मनुष्यजन्मो
११४	१५	पृच्छ्येत	पृच्छयेत
११८	२	वह्य	वाह्य
११८	१७	फेन	केन

पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
११८	१७	प्रकश्यं	प्रकाश्यं
१२२	१६	तत्पर	तत्परं
१२३	७	स्ववसतं	स्ववसातिं
,,	४	असंख्या	असंख्य
,,	१०	च्चिमुत्त	च्चित्तमुपभुङ्क्ते
१२४	३	निवर्त्तत	निवर्त्तेत
१२७	१०	धर्ममेधो	धर्ममेघो
११९	७	यत्त	यत्तु
,,	९	तस्मत्	तस्मात्
१३०	१४	अस्थुल	अस्थूल
१३२	१९	कर्मानुसरेण	कर्मानुसारेण
१३३	१४	ध्यवस्थ	व्यवस्थाः
,,	१६	निरूपितं	निरूपिता
,,	,,	विज्ञेयम्	विज्ञेया
१३४	९	व्यवस्था	व्यवस्थाः
,,	,,	स्मिन्नादि	स्मिन्ननादि
,,	११	स्तमोगयी	स्तमोमयी
१३९	२	व्यवस्थ	व्यवस्था

॥ श्री श्री.परमात्मने नमः ॥

योगतत्वसंग्रहः

तापत्रयाग्निशमनीं भवरोगवैद्याम्
वाणीं भजामि भवपाशनिकृन्तनाय ।
सांसिद्धिकाननसरोरुहसार्वभौमीम् ।
श्रेयस्करीं श्रुतिनिकेतनकल्पवल्लीम् ॥

वन्दे शिवं सुखं शान्तं तुहिनद्युतिशेखरम् ।
वामाङ्के गिरिजां नित्यं वहन्तं विश्वमातरम् ॥
शूलंवाद्यंचवै हस्ते दधानंप्रलयङ्करम् ।
भूतिभूषितसर्वाङ्गं विश्वेशं कृत्तिवाससम् ॥

नौमि शेषं तथा व्यासं भाष्यसूत्रकृतं बुधम्
विश्वेश्वरजगन्नाथवासुदेवां श्च सद्गुरून्
यत्कृपालिशमात्रेण महोडुपेन सागरम्
तरेयं भवनामानं विज्ञाय परमं पदम् ॥

पतञ्जलिमतं बुध्वा सारं संगृह्य सर्वतः
बालानां सुखबोधाय क्रियते तत्वसंग्रहः ॥

तत्वनिरूपणम्

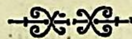

श्रौते दर्शने सामान्यतो द्विविधं तत्वं जडं चेतनं चेति । तत्र तावज्जडं प्रकृतितत्कार्यात्मकम् । प्रकृतिः प्रधानमित्यनर्थान्तरम् । सा च सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था । प्रकरोति जगत्सर्वं प्रधीयते जगद्-स्मिन्निति वा व्युत्पत्याऽब्रह्मस्तम्बान्तविश्वप्रपञ्चभूतकारणमिति गम्यते । उक्तंच श्वेताश्वतरे-अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णां वह्वीः प्रजाः सृजमानां स्वरूमामित्यादिना । अमूलत्वमत्राजात्वप्रयोजकम् । लोहितादयः शब्दा रञ्जकत्वादिसाधर्म्यात् सत्वादिगुणत्रबोधकाः । गुणत्वं तु सत्वादीनां पुरुषपशुवन्धनोपकरणत्वान्नात्र नैयायिकानामिव चतुर्विंशतिगुणे-ष्वन्यतमत्वमभिप्रेतम् । रज्जुभिरेतै र्गुणैः पशुरिव निर्लेपोऽपि स्वभावतः पुरुषो वद्धः कर्तृत्वभोक्तृत्वभाक् संसारं भजते । सेयं प्रकृति र्महादा-दिक्रमेण जगत् प्रसूते । प्रकृते र्महान् ततोऽहङ्कारान्मनः प्रभृतीनि— एकादशेन्द्रियाणि तन्मात्राणि रूपरसादीनि च पञ्च, तन्मात्रेभ्य आकाशादिसञ्ज्ञकानि पञ्च महाभूतानि । एषु केचन प्रकृतिविकृतयो यथा महदादयः । विकृतिपदाभिलप्यानि मनः प्रभृतीनीन्द्रियानि पञ्चममहाभूतानिच । अविकृतिः प्रकृतिः । गोघटादीनां पृथिवी-विकृतित्वेऽपि तत्वान्तरत्वाभावात् केवलविकृतित्वमेव । पुरुषो न

प्रकृति र्न तथा विकृति र्ज्ञानस्वरूपोऽमलः। ईश्वरोऽपि तथा। पुरुषः प्रकृतिसंयोगादिहलोकपरलोकगामी जीव इत्युच्यते। ईश्वरस्तु सदैव मुक्तो नास्य बन्धकोटिः। स्वस्वार्थाभावेऽपि लौकिकवैदिकसंप्रदायप्रवर्त्त-कत्वेन संसाराङ्गारे तप्यमानानामनुग्राहकत्वेन च तत्सिद्धिः सर्वत्र जेगीयते। अत्र बहुधा विप्रतिपत्तिसद्भावेऽपि सर्वे आस्तिका नास्तिका श्च साक्षात् परम्परया प्रायशः कमपीश्वरतयामन्यन्त एव। तथाच "यः सर्वज्ञः सर्ववित्," "एष सर्वेश्वरः सर्वज्ञः," "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" इत्यादयः श्रुतिस्मृतिवादा अपि सङ्गच्छेरन्। एवं च जडचेतनभेदेन द्विविधं भाव्यमभिहितम्। तत्र चतुर्विंशतितत्वानि जडानि प्रकृत्यादीनि। चेतनौ जीवेश्वरौ। मिलित्वा षड्विंशति तत्वानि प्रमेयकोटिप्रविष्टानि सांख्यप्रवचनेऽस्मिन् योगशास्त्रे। अन्येषामप्याविरुद्धानि। सांख्यप्रवचनत्वमप्यस्य शास्त्रस्य तत्वैक्याद् विज्ञेयम्। तत्वप्राधान्यात् कापिलस्य दर्शनस्य सांख्यसंज्ञा। योगप्राधान्यात् त्वस्य शास्त्रस्य योगसंज्ञा। केचन तत्वालोचनया सर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणं परमपुरुषार्थं मन्यन्ते केचन वाऽष्टाङ्गयोगेन तत्त्वन्यत्। सत्कार्यवाद उभयत्रादृतः। प्रकृते र्महदादिरूपेण यः परिणामः स सन्नेव नासन् नवा विवर्त्तः। कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः। ते हि सर्व-भावरूपं वस्तु क्षणिकमिति मन्यन्ते। क्षणिकभावयो र्मध्ये न कार्य-

कारणभावः कार्यक्षणे कारणस्य कारणक्षणे च कार्यस्यासत्वात् । अतः पूर्वक्षणिकभावस्य विनाश एवोत्तरक्षणिककार्यस्य कारणम् । नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति संगिरन्ते । उत्पत्तेः पूर्वमसद्घटादिकार्यं सतो मृदादिकारणकलापाज्जायते—इत्याशयः । सतो विवर्त्तः कार्यजातं न वस्तु सदिति वेदान्तिनः । तन्मते कार्यं जगन्मूलकारणस्य ब्रह्मणो विवर्तो न तु परिणामः । विवर्त्तत्वात् तदाभासमात्रं न तु पारमार्थिकम् । सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रपञ्चस्य तथाविधकारणावधारणात् सतः सज्जायत इति परिणामवादिनः सांख्याः । मतवैषम्यमपि यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् समाधेयम् । सर्वदुःखनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । आविदुषः आकृमःस्त्रास्थं मे भूयाद् दुःखं मा भूदित्याशीर्दर्शनात् । मतभूयस्त्वमधिकारिभूयस्त्वे हेतु न तु विवादाय । मोक्षरूपकल्पवृक्षस्य मूलस्कन्धशाखादिस्थानीयत्वेन सर्वे एनमुपकुर्वन्ति । इत्यास्तामन्यत्र विस्तरः ।

योगस्वरूपविचारः

भाव्यमभिधाय यद्बलात् कृतकृत्यता जीवस्य साभावनाऽधुना निगद्यते । चिकित्साशास्त्रवद् योगशास्त्रमपि चतुर्व्यूहम् । यथाचिकि-

त्साशास्त्रं रोगो रोगोहेतु र्भैषज्यमारोग्यमिति । तथेदमपि संसारः संसारहेतु र्मोक्षो मोक्षोपाय इति। तत्र दुःखमयः संसारो हेयः। प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः। तस्याऽत्यन्तिकी निवृत्ति र्हानम्। तदुपायस्तु प्रकृतिपुरुषविवेकसाक्षात्कारः। स च योगाङ्गानुष्ठानादिव वक्ष्यमाणः। योग स्तु समाधिः। समाध्यर्थकयुज्धातुत स्तन्निष्पत्तेः। समाधिरेव भावना साच भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनः निवेशनम्। ननु संयोगार्थकयुज्धातुतो योगशब्दनिष्पत्तेर्योगः संयोगवचनो न तु समाधिवचनः। संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्म-परमात्मनोरिति याज्ञवल्कोक्तेरितिचेन्न। परजीवयोः संयोगे कारण-स्यान्यतरकर्मादेरसंभवात्। अजसंयोगस्य कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च। तथाहि—संयोग स्त्रिविधः। अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगज श्चेति। तत्राद्यः श्येनपतनक्रियया शैलश्येनयोः। द्वितीयो मेषयोः। तृतीय स्तु हस्तपुस्तकसंयोगात् कायपुस्तकसंयोगः। अत्र तु परजीवयो र्विभुत्वेन चलनक्रियाया असंभवान्न न्यतरकर्मज उभय-कर्मज श्च संभवति। अत एव न तृतीयोऽपि। जीवप्रदेशेष्वपि चलन-क्रियाया असंभवात्। एवंच समाधिवचनो योगशब्दो न तु संयोग-वचनः। नापि याज्ञवल्कवचनव्याकोपः।

समाधिः समतावस्था जीवपरमात्मनोः।
ब्रह्मण्येव स्थिति र्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः॥

इति तेनापि योगशब्दस्य समाधिवचनत्वाङ्गीकारात् । नापि पूर्वापरवाक्ययो र्विरोधः । संयोगः सम्यग्योगः साम्यावस्थारूपो योगः समाधिरित्युच्यते । औपाधिकान् कल्पितान् धर्मान् परित्यज्य स्वाभाविकेनासङ्गरूपेन जीवस्य परमात्मन इवावस्थानं साम्यावस्था । इयमेव मुक्तिः "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति (मु ३-१-३) इत्यादिश्रुतिषु प्रतिपाद्यते । "अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" (का २-११), "समाधावचलाबुद्धि स्तदा योगमवाप्स्यसि" (गी. २-५३) इत्यादयः श्रुतिस्मृतिवादा अपि योगस्य समाधिवचनत्वे चरितार्थाः स्युः । योगः समाधिरिति भागवता व्यासेनाप्युक्तत्वात् समाधिवचनो योगशब्दो न तु संयोगवचन इति फलितम् । चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः सोऽयं योगः । ननु सोऽयं चित्तवृत्तिनिरोध स्तदभिमतो यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधः सकलवृत्ति-निरोधो वा । आद्यः पक्ष श्चेत् सुषुप्त्यादौ क्षिप्तमूढादिचित्तवृतीनां निरोधाद् योगत्वप्रसङ्गः । चित्तं हि कदाचित्क्षिप्तं कदाचिन्मूढं कदाचिद्विक्षिप्तं कदाचिदेकाग्रं कदाचिन्निरुद्धमिति पञ्चवृत्तिकम् । रजोगुणोद्रेकात् तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणं नितान्तमस्थिरं चित्तं क्षिप्तम् । ईदृशं चित्तं दैत्यदानवानां सदैव । तमोगुणोद्रकात्कार्याकार्य-विचारविकलं क्रोधाद्युपहतं निद्रावृत्तिमन्मूढं चित्तं सदैव रक्षःपिशाचा-दीनाम् । सत्वरजोगुणोद्रेकात्केवलसुखसाधनेषु शब्दादिष्वेव प्रवृत्तं

कदाचित् किञ्चित्कालपर्यन्तं स्थिरं चित्तं विक्षिप्तं क्षिप्ताद् विशिष्टमिति यावत् प्रायः सदैव देवानाम् । एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते । वृत्ति-शून्यं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धम् । एकतानं निरुद्धं च चित्तं सदैव योगिनाम् । एवं च सुषुप्तौ मूढवृत्तेरुदयात् क्षिप्तविक्षिप्तवृत्त्यो-रभावः । जागृतौ मूढवृत्तेरभावः । एकाग्रनिरुद्धाख्यवृत्तिद्वयस्याभावस्तु प्रायो बद्धजीवस्य सदैव । तथाचात्र क्लेशादेरप्रहाणात् सकलवृत्तिनि-रोधस्य योगत्वमभिमतम् । ननु संप्रज्ञातसमाधौ विवेकख्यातेः सद्भावेन सकलवृत्तिनिरोधस्याभावात् तत्राव्याप्तिरिति चेन्न क्लेशकर्मादिपरिपन्थि-वृत्तिनिरोधस्याभिमतत्वेनादोषात् । विवेकख्यातेः क्लेशादिविरुद्धैक-स्वभावत्वेन नात्र कश्चन दोषोऽवतरति । वृत्तय स्तु वक्ष्यमाणाः । ननु वृत्तीनां निरोधस्य योगत्वे तासां ज्ञानत्वेनात्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि तदाश्रयः स्यात् । प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्व-नियमात् । तत श्च स विनाश स्वाश्रये—आत्मनि कमपि विकारं जनयेदेव । उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायेन; नहि कथमप्यविकृते धर्मिणि धर्मविनाशः सम्भवः । तथाच वृत्ति-विनाशकाल आत्मनो विकारापत्त्या कौटस्थ्यमात्मनो भज्येतेतिचेत् । तदपि न घटते । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृति र्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव (बृ. १–५–३) इति श्रुते र्निरोधपरि-पन्थिभूतानां तासामन्तःकरणधर्मत्वाङ्गीकारेणाऽपरिणामिन्या श्चिति-

शक्त विज्ञानधर्माश्च सत्त्वाभावात् निरोधी नात्र प्रध्वंसाद्यभावपदवेदनीय स्ततो भावरूपसाक्षात्कारोदयात् । किन्तु निरुध्यन्तेऽस्मिन् प्रमाणाद्या श्चित्तवृत्तय इति व्युत्पत्ते श्चित्तावस्थाविशेष एव । अन्यथाऽभावाद् भावोत्पत्तिप्रसक्तौ सर्वत्र सर्वपदार्थसंभवः स्यात् । एवं च निरुक्तलक्षणो भावनापरपर्यायः समाधिः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन द्विविधः । तदा-जीवस्य स्वस्वरूपे चिन्मात्ररूपेण स्थितिः । इयमेव स्थितिः कैवल्य-पदवेदनीया । यतो गिरिशिखरच्युता ग्रावाण इव सर्वदुःखानि समूलंकाषं काषितानि भवन्ति, कृतकृत्यता चास्य कर्त्तव्यान्तराभवात् जन्ममृत्युलक्षणकः संसार श्च निवर्त्तते कारणाभावात् । कारणम-विवेकः । अविवेकोऽन्योन्यतादाम्याध्यासमूलकः । यद्बलादविकारोऽ 'यात्मा परिणामिन्यर्थे बुध्यादौ प्रतिविम्बित इव तद्वृत्तिमनुपतति बुद्धि श्च पुरुषे प्रतिविम्बिता तं सुखदुःखमांज करोति । अन्तःकरणं बुद्धि श्चित्तमित्येते पर्यायाः । वृत्ति र्हि तस्य विषयाकारः परिणामः । वृतिरेव ज्ञानम् । निष्क्रियोऽप्ययस्कान्तमणि र्यथाऽयस आकर्षक एवमयस्कान्तमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमिन्द्रियप्रणा-लिकयाऽभिसंवध्योपरञ्जयन्तीति विषयोपरक्तं चित्तं परिणामीत्युच्यते । बुद्धिवृत्तौ विषयाकारसमर्पणमेव ज्ञातृत्वम् । विषयाकारोपरक्तबुद्धिवृत्ति श्च चिच्छक्तौ प्रतिविम्वते । पुरुषे प्रतिविम्बसामर्थ्यं च वृत्तिमच्चित्तस्यैव फलबलात् कल्प्यते । यथाजलादौ प्रतिविम्बनसामर्थ्यं रूपवत्स्थूल-

पदार्थस्यैव तद्वत् । तदानीं बुद्धिवृत्ते र्भेदेनाग्रहात् तादृशबुद्धिवृत्त्य-विभागापन्ना चिच्छक्ति रर्थमनुभवतीति व्यवहारः । उक्तरीत्याऽ तस्मिंस्तद्बुद्धिरूपोऽध्यासः । स चान्योऽन्यस्मिन्निति फलबला-त्कल्प्यते । तथाच चिच्छायापत्त्या दृश्यस्य भानं चितिशक्तेरपि ज्ञानित्वादिकमुपपद्यते । अतो भगवता फणिपतिना वृत्तिसारूप्य मितत्रेति यदुक्तं तत्तु स्थान एव । चित्तस्य विषयसम्पर्केणेन्द्रियद्वारा परिणामो वृत्तिः ।

प्रमाणादिवृत्तिनिरूपणम्

वृत्तीनामसंख्येयत्वेऽपिताः पञ्चस्वेवान्तर्भवन्ति । तासां पञ्चविध-त्वमपि प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन । तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम् । अबाधितार्थावगाही बोधः प्रमा यथार्थज्ञानमितियावत् । प्रमाणं त्रिविधं प्रत्यक्षमनुमानं शब्द श्चेति । तत्र–इन्द्रियसम्बन्धद्वारा चित्तस्य विषयेण सह सम्बन्धे सति विषयदेशे जायमाना विषयाकारा वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । सा च वृत्ति स्तत्रैवात्मनि प्रतिबिम्बते । तादृशवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नंचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा । हेतुमति हेतुदर्शनात् साध्यविशिष्टपक्षाकारा वृत्तिरनुमानम् । तादृशवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नं चैतन्यमनुमितिप्रमा । अनुमानं पुन स्त्रिविधं पूर्ववत्–शेषवत्–

सामान्यतोदृष्टं चेति । तत्र कारणदर्शनात् कारणज्ञानाद्वा यत्कारण-लिङ्गकमनुमानं तत्पूर्ववत् । यथामेघोन्नत्या वृष्टिरनुमीयते । कार्य-दर्शनात् कार्यज्ञानाद्वा यत्कार्यलिङ्गकमनुमानं तच्छेशवत् । यथा नदीवृध्या वृष्ट्यनुमानम् । कार्यकारणातिरिक्तकेवलव्याप्यवस्तुदर्शनात् तज्ज्ञानाद्वा व्यापकवस्तुविषयकज्ञानं सामान्यतो दृष्टमनुमानम् । यथा पृथिवीत्वादिहेतुना द्रव्यत्वादिजात्यनुमानम् । अनु पश्चान्मीयते ज्ञायते यत् तदनुमानम् । रसवत्यां वन्हिधूमयोः सहचारदर्शनेन पर्वतादौ धूमादिलिङ्गप्रत्यक्षजन्यपरीक्षवन्हिप्रभृतिसाध्यानां यद्विलक्षणं ज्ञानं तदनुमानप्रमाणमिति निष्कर्षः । अत्र लिङ्गलिङ्गिनोः । हेतुसाध्ययोर्वा सम्वन्धदर्शनंरूपं व्याप्तिज्ञानं प्रथमप्रत्यक्षम् । द्वितियं तु पक्षे लिङ्गदर्शनम् । उक्तयोर्द्वयोः परामर्शः तृतीयम् । ततो यत्साध्यज्ञानं तदनुमानमिति संक्षेपः । सुकुमारमतिवालानां वुद्धिचाञ्चल्यभयान्नात्र वहु प्रतन्यते । आप्तवाक्यज्ञानजन्या श्रोतुर्या तदर्थविषया तदाकारा बा या वृत्तिः सा शब्दप्रमाणम् । तत्प्रति-विम्वावच्छिन्नं चैतन्यं शाब्दज्ञानम् । यथार्थवक्तार आप्ताः । ते खलु—ऋषयो वेदा श्च । ते वेदाः स्वतः प्रमाणमिति केचन वदन्ति केचन परतः प्रमाणमितिच । स्वप्राभाण्ये प्रमाणान्तर निरपेक्षत्वं प्रमाणस्य स्वतस्त्वम् । अनुमानादिसाधनमूलकत्वेन तु परतस्त्वम् । तत्रापि स्वतः प्रामाण्यवादिनो निश्वासितन्यायतो वेदस्यावुद्धिपूर्वकृतत्वेनापौ-

रुषेयत्वं मन्यन्ते । अपरे तु कार्यमात्रस्य सर्वस्य बुद्धिपूर्वकत्वेन पौरुषेयत्वमाचक्षते । मींमासकादयो वेदस्यापोरुषेयत्वं मन्यन्ते । नैयायिकादयस्तु तस्य पौरुषेयत्वमिति भेदः । तत्कर्त्तुः पुरुषस्याभावात् । सांख्या स्तस्यापौरुषेयत्वमामनन्ति। प्रमातत्करणविषय उक्तं चाचार्यैर्यथा—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥

एषु त्रिष्वेव तन्त्रान्तरप्रसिद्धानां सर्वेषामुपमानादीनामन्तर्भावान्न तेषां पार्थक्येण प्रामाण्यमिष्यते । अन्तर्भावप्रकार स्तु वाचस्पत्यग्रन्थादेवावगन्तव्यः । प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं यथार्थज्ञानसाधनमितिदेहाद्यात्मवादिन श्चार्वाका मन्यन्ते । बौद्धा आर्हता श्च प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयमिच्छन्ति । वैशेषिका अपि तथा । नैयायिका स्तु प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्द श्चेति प्रमाणंचतुष्टयमभ्युपगच्छन्ति । उक्तप्रमाणचतुष्टयमर्थापत्ति श्चेति प्रमाणपञ्चकं मीमांसकविशेषाः प्राभाकरा मन्यन्ते । अनुपलब्ध्या सह षट्प्रमाणानि—इति भाट्टा आमनन्ति । भगवत्पूज्यपादश्रीशङ्कराचार्यमतानुयायिनोऽद्वैतवादिनोऽप्येवमेव । संभवैतिह्याभ्यां सह प्रमाणाष्टकं पौराणिकानां मतम् ।

चेष्टापि प्रमाणान्तरमिति तान्त्रिका वदन्ति । उपमानादीनां स्वरूपं तु तत् तद् ग्रन्थादेव विज्ञेयम् । प्रकृतेऽनुपयोगात् सुकुमार-मतिबालानां बुद्धिवैषम्यभयाच्च नात्रोच्यते । विपर्ययो मिथ्याज्ञानम् । बाधितज्ञानं भ्रम इति यावत् । मिथ्यात्वं बाधितत्वमपि वा तस्याऽतद्रूपप्रतिष्ठत्वात् । यस्य यत्पारमार्थिकं रूपं तस्मिन् प्रतिष्ठाभावान्मिथ्यात्वमिति विवेकः । रज्जुसर्पादीन्यस्य निदर्शनानि । अर्थशून्यः केवलकल्पनामयं आहार्यज्ञानरूपः प्रत्ययो विकल्पः । यथा सूर्योऽयं ब्राह्मणः, शशशृङ्गं, पुरुषस्य चैतन्यमित्यादिः । शशशृङ्गादिपदार्थाभावेऽपि तज्जन्या मनोवृत्तिः विकल्पपदवेदनीयेतिभावः । विपर्ययवद्बाधाभावात् ततो भेदः । प्रकाशस्वभावसत्वगुणावरक-तमोगुणोदयाद् या मनोवृत्ति सा निद्रा । तमोऽज्ञानं वा निद्रावलम्ब-नम् । यदा तदालम्बना निद्रोदेति तदा सत्वगुणाभिभवे न किञ्चित्प्र-काशते । अतः प्रतिबुद्धो ब्रवीति मूढोऽहमस्वाप्स्यं न किञ्चिदवेदि-षमिति । उक्तं च माण्डूक्ये—

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते
न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तमिति ।

इतरवृत्तिवत् सुखदुःखमोहात्मकत्वेन समाधिप्रतिपक्षत्वेन च निद्राया उपदेशः । पूर्वानुभूतसंस्कारजन्यमनोवृत्तिः स्मृतिः । प्रबोधे यद् यद् दृश्यते श्रूयते वा तत्तद्विषयकज्ञानस्य चित्ते सूक्ष्मतयावस्थानं

संस्कारः । उद्बोधकसद्भावात् पुन स्तादृशमनोवृत्तिः स्मृतिरिति व्यपदिश्यते । ता वृत्तयः पुनः क्लिष्टाक्लिष्टभेदेन द्वेधा । क्लेशफलाः क्लिष्टा अविद्यादयः । तद्विपरीता अक्लिष्टाः । तत्राद्याः सर्वदैवहेयाः । अक्लिष्टा स्तूपादेयाः । योगकाले ता अपि हेयाः । तद्धाने–उपायस्तु अभ्यासो वैराग्यं च । तत्रैकाग्रताप्राप्तिनिमित्तमासनप्राणायामादियोगाङ्गानामनुष्ठानमभ्यासः । स चाभ्यासो गुरूपदिष्टमार्गेण दीर्घकालं व्याध्यायथासमयं श्रद्धादिपूर्वकः प्रतिदिनं क्रियमाणो दृढः फलदः । वैराग्यं द्विविधं परं चापरं चेति । तत्रापरवैराग्यपूर्वकं परवैराग्यम् । ऐहिकपारात्रिकविषयदोषदर्शनलक्षणमपरवैराग्यम् । वैराग्यविषया द्विविधा ।

वैराग्यनिरूपणम्

दृष्टादृष्टभेदेन । स्तकूचन्दनवनितादयो दृष्टाः । स्वर्गोऽप्सरः-प्रभृतयोऽदृष्टाः । सन्ति तत्र तत्र दोषाः क्षयिष्णुत्वादयः प्रसिद्धाः । महतायासेन स्वर्गगतोऽपि पुण्यक्षयात् पुनरावर्त्तते । अत्रागत्यापि कर्मवशात्–धनधान्यादिभागपि चिरं तान् नोपभुङ्क्ते इति संस्कृत-चेतसां दोषदर्शनजं वैराग्यम् । निष्कामकर्मणा शुद्धचित्तस्य सर्वत्रानित्यत्वबुद्धौ वैराग्यं कदाचिज्जायते । वैराग्यस्य नान्तरीयकं

कैवल्यम् । वैराग्यनिमित्तः सततं महान् यत्न आस्थेयः । विना वैराग्यं नैकाग्रता नापि निरोध इति । सन्ति यतमानादिसञ्ज्ञका अपरेऽपि भेदा अपरवैराग्यस्य, तेऽप्यत्र निर्दिश्यन्ते बुद्धिवैशद्याय । चित्तस्य विषयानुरागनाशाय चेष्टा यतमाननाम्नी प्रथमा भूमिका । जितान्येतानीन्द्रियाणि जेतव्यानि शिष्टानीति चिकित्सकवद्विवेचना व्यतिरेकसञ्ज्ञा द्वितीयभूमिका । तृतीयभूमिका चैकेन्द्रियसञ्ज्ञा विषयानुरागसंस्कारमात्रशेषा । चतुर्थी भूमिका तूक्तपूर्वा वशीकारनाम्नी । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तसर्ववस्तुतृणीकार एतद्वैराग्यस्य परमोऽवधिः । आत्मसाक्षात्काराद् गुणवैतृष्ण्यं परवैराग्यम् । गुणशब्देन प्रकृतिरुच्यते । सा हि गुणानां साम्यावस्था । यस्यामवस्थायामिदं सत्वमिदं रज इदं तम इति वक्तुं न शक्यते सा साम्यावस्था । एवं चापरवैराग्यमभ्यस्यतो योगिन आत्मसाक्षात्काराद् यथोक्तगुणेषु प्रकृतौ वा तृष्णाराहित्यं तत्परवैराग्यम् । ज्ञानप्रसादमात्रं तत् । यल्लाभात् प्राप्तं प्राप्तव्यं क्षीणा श्च क्लेशा स्युः । जनित्वा न म्रियते मृत्वाच न जायते । उक्तं च गीतायां भगवताऽर्जुनप्रश्नप्रतिवचनवेलाया —

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येन च गृह्यते ॥

इति । अत एव भगवता पतञ्जलिना यदुक्तं "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः". इति तत्तु नाकाण्डे । जन्मजन्मान्तरीय-

वासनाचित्रितं चित्तं विना वैराग्यं विना चाभ्यासं नैकाग्रताभिमुखं नापि निरोधाभिमुखं स्यात् । अभ्यासवैराग्यसिद्धये युक्ताहारस्य युक्तस्वप्नावबोधयोरप्यावश्यकता । अन्यथा योगो वियोगायैव स्यात् । उक्तंच भगवता गीतायाम् ।

नात्यश्नत स्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥

एतत्सर्वमनुपदमग्रे वक्ष्यते । आदौ स्थानं ततः कालो मिताहार स्ततः परमित्यभियुक्तोक्तेः स्थानमप्युत्तममपेक्ष्यते । यत्र कुत्रचिदभ्यासो न स्यात् । कृतेऽपि सङ्गदोषात् स शिथिलीभवेत् । तस्मात् प्रच्यवेतापि वा । गिरिगुहादिस्थानं प्रशस्तमन्यस्थानं मनोऽनुकूलमपि नेत्यत्र न कश्चन नियमः । न सर्वे मादृशाः सन्यासिनो यत स्तेऽरण्यमेव गच्छेयुः । न वा सर्वेषां तत्रास्ति गमनेऽधिकारः सामर्थ्यं च । ननु—अग्रे गृहस्था अपि महर्षयः पुत्रदारान् परित्यज्य कदापि तपस्यायै हिंस्रजन्तुसंकुलं वनं गच्छन्ति स्म । सत्यं गच्छन्ति स्म, परन्तु के धर्मदेशनायै प्रादुर्भूता महानुभावा दिगन्तव्यापिकीर्त्तयो मन्त्रद्रष्टार ऋषयः के च वयं चलचित्ता अल्पबुद्धयः । गुञ्जाया हेम्नैकतुलारोहे किं तेन तुल्यता ? तस्मात् सति सम्भवे गिरिगुहादयोऽप्याश्रयणीयाः । अन्यथा त्याज्याः । मनोऽनुकूलं स्थानं तु सर्वथा प्रशस्तम् । यत्र जनबाधा न स्यात् । यत्राहारसौलभ्यं यत्र च सतां

सङ्ग एवंभूतं स्थानं योगाभ्यासायानुकूलम् । उक्तं च " मनोऽनुकूले " इत्यादिना श्वेताश्वतरोपनिषदि । एवं च तत्स्थानं गृहमेव स्यात् परग्रामो वाऽथवाऽन्यत्किमपि । न तु नगरम् । तत्र पूर्वोक्तदोषसद्भावात् । तथाकोलोऽप्यपेक्ष्यते । न हि सर्वदा योगोऽभ्यस्यते । रात्रौ वसन्ताद्यृतौ योगाभ्यासः प्रशस्तः । दिवाभागेऽन्यर्त्तौ वा स्वल्पतया क्रियमाणोऽभ्यासो नि प्रतिषिध्यते । अवस्थास्थैर्ये तु सर्वदापि भवेत् । अभ्यासंकाले यमनियमादयोऽप्यवश्यं पालनीयाः । अन्यथा ब्रह्मचर्यादीनामभावे चित्तचाञ्चल्याद् यथाकथञ्चित् क्रियमाणोऽप्यभ्यासो भ्रंशेत । दुश्चिकित्स्यो नानाप्रकाररोग श्च स्यात् । अभ्यासोऽपि शनैः शनै र्वर्द्धणीयो यथा धातुप्रकोपो न स्यात् । उक्तं च बृहदारण्यके विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति । एवंच मनोऽनुकूले स्थाने स्थित्वा शास्त्रोक्तमार्गेण मिताहारं कृत्वा यथाकालं क्रमशो योगमभ्यस्यतः परापरनामकं वैराग्यमुपजायते । जातवैराग्यस्य चित्तंसमाधीयते ।

सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातसमाधिनिर्वचनम्

तत्रापरवैराग्येणैकाग्रतायां दृढायां सम्प्रज्ञातसमाधि र्भवति । परवैराग्येन सर्ववृत्तिनिरोधे तु—असम्प्रज्ञातः समाधिः स्यात् । तत्र

सम्यक् संशयविपर्यासराहित्येन यत्र भाव्यस्य स्वरूपं ज्ञायते स सम्प्रज्ञातः समाधिः। स च वितर्कविचारनन्दास्मितायुक्ताच्चतुर्विधः। स्थूलालम्बने चित्तस्य साक्षात्कारवती प्रज्ञा वितर्कः। योगबलाद् यत् पश्चात् साक्षात्क्रियते तदालम्बनम्। तत्तु चतुर्भुजादिकं षड्विंशति-तत्त्वसघातो वा। तथाचैकस्मिन्नालम्बने क्रमश श्चतुष्प्रकारः सम्प्रज्ञातो भवति। तत्रापि स्थूलालम्बनं प्रथमं लक्ष्यम्। पश्चात् सूक्ष्मालम्बनम्। स्थूलं सूक्ष्मं च प्रत्येकं द्विविधम्। बाह्यं स्थूलमाध्यात्मिकस्थूलं, बाह्यसूक्ष्ममाध्यात्मिकसूक्ष्मं चेति। तत्र क्षित्यादीनि पञ्चमहाभूतानि बाह्यस्थूलानि। इन्द्रियाण्याध्यात्मिकस्थूलानि। तत्कारणीभूत-तन्मात्रादिपरमाण्वन्तानि तत्त्वानि बाह्याध्यात्मिकसूक्ष्मतया यथाक्रमं प्रथितानि। एवं च बाह्यस्थूले प्रज्ञा वितर्कः। बाह्यसूक्ष्मे साक्षात्कारवती प्रज्ञा विचारः। आध्यात्मिकस्थूले सा प्रज्ञाऽनन्दः। अन्तःकरणावच्छिन्नजीवात्मनि तादृशी प्रज्ञाऽस्मिता। परवैराग्या-भ्यासपाटवात् पूर्वपूर्वसंस्कारनाशक्रमेण सर्ववृत्त्यभावरूपो निरालम्ब-नामधेयोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः। एतस्यामवस्थायां वितर्कादिसर्ववृत्ती-नामभावे चित्तमभावप्राप्तमिव सुषुप्तमिव वा स्यात्। कोऽपि वृत्त्युदय स्तदा न स्यात्। अस्य समाधेरुपाय स्तु परवैराग्यमेव। अयमेव निर्बीजसमाधिरिति व्यपदिश्यते। अयमपि समाधि र्भवप्रत्ययोपाय प्रत्ययभेदेन द्विविधः। तत्र भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्।

२

भूतानामिन्द्रियाणां चान्यतमस्मिन् विकारेऽनात्मन्यात्मबुद्ध्या देह-पातानन्तरं–भूतेषु–इन्द्रियेषु वा लीना विदेहाः । अव्यक्तमहद-हङ्कारतन्मात्राणि प्रकृतय स्तत्र तत्रात्मभावनया लीनाः प्रकृतिलयाः । अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपमेवाज्ञानं तत्र कारण् । भूतादिषुलीना दीर्घकालं कैवल्यपदमिवानुभवन्तः पुनर्यथाकर्म यथाश्रुतं मनुष्या-दिलोकेषु जायन्ते । तत्राप्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्यभावाद्धेयोऽयं समाधिः सर्वथा । श्रद्धावीर्यसमाधिप्रज्ञा उपायाः । तत्र गुरुणोपदिष्टयोगतत्फ-लेषु विश्वासाच्चित्तस्य प्रसन्नता श्रद्धा । सा च सर्वमूलम् । जननीव हि कल्याणी योगिनं पाति । श्रद्धावान् लभते ज्ञानमिति स्मृतेः । वीर्यमुत्साहो यत्नो वा । स्मृति र्ध्यानम् । समाधिरेकाग्रता । जीवब्रह्मान्यतरात्मतत्वसाक्षात्काररूपो विवेकः प्रज्ञा, यया यथार्थं वस्तु विजानाति । तथाच श्रद्धावतो वीर्यं जायते । सञ्जातवीर्यस्य स्मृति रुपातिष्ठते । स्मरणसामर्थ्याच्च चेतः समाधीयते । समाहित एव भाव्यं जानाति । तदभ्यासात् तद्विषयाच्च वैराग्यादसम्प्रज्ञातः समाधि र्भवति । समाधिरपि संवेगतारतम्येनासन्न आसन्नतर आसन्नतम श्च स्यात् । संवेग स्तु क्रियाहेतु र्दृढतरः संस्कारः । तत्र मृदुसंवेगस्यासन्नः । मध्यसंवेगस्यासन्नतरः । अधिमात्रसंवेगस्या-सन्नतमः । अधिमात्रमतितीव्रम् । तेषांतु समाधिलाभः समाधिफलं च कैवल्यमतिशीघ्रं भवति । मृदुमध्यादीनामन्येऽपि विशेषाः सन्ति भाष्या-

दितोऽवगन्तव्याः । नात्र ते प्रतन्यन्ते विस्तरभयात् । संसारेऽपि मृदुप्रभृत्युपायविशिष्टानां कर्मफलं तारतम्येन प्रसिद्धम् । एकमेव कर्म केचन मासेन कुर्वन्ति केचित्तु वत्सरेणापि कर्तुं न शक्नुवन्तीति दर्शनात् । तस्मात् सुष्ठूक्तं भगवता शेषेण " तीव्रसंवेगानामासन्नः " " मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः इति । समाधिहेतवः श्रद्धादयो यस्यातिप्रबला स्तेषां समाधितत्फलं चाऽऽसन्नमिति भावः । प्रधानपुरुषातिरिक्तेश्वरप्रणिधानादपि योगिन आसन्नतमः समाधिलाभ तत्फलं च भवति । प्रकर्षेण हृदये निधानं स्थापनमुपासना । भक्तिरेवोपासना । परानुरक्तिरेव भक्तिः साध्यसाधनलक्षणा । तत्र साधनलक्षणा भक्तिः । उक्तं च भागवते भगवताव्यासेन—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।

इत्यादिना । साध्यलक्षणा तु फलरूपा प्रेमलक्षणा । सा च पराकाष्ठा व्रजगोपिनीनाम् । यदुदये पुरुषः फलानपेक्षया सर्वाणि कर्माणि तस्मिन् परमगुरौ समर्पयेत् । तया भक्त्या प्रसन्नः परमात्मा तमनुगृह्णाति । ततश्च योगिन आसन्नतमसमाधितत्फललाभोभवति । उक्तं च गीतायाम् ।

" मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् " ।

" भक्त्या लभ्य स्त्वनन्यया ";

इत्यादिना । भक्ते गौणमुख्यादिभेदेनाऽन्येऽपि भेदाः सन्तिः । तत्र केचन । केचन जिज्ञासवः केचिदर्थार्थिनः केचित्तु ज्ञानिनः । उक्तं च गीतायाम्—

चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीच भरतर्षभ ॥

इति । व्याध्यादिपीडित आर्त्तः । ब्रह्मस्वरूपज्ञानेच्छावन्तो जिज्ञासवः । धनधान्यादिनश्वरविषयकाङ्क्षिणोऽर्थार्थिनः । फलकामनाऽसङ्गप्रयुक्तसंसारापवर्गरूपफलभेदात् तेषां भेदः । परमेश्वरस्तु जीवकर्मानुरूप फल ददाति ।

समाधिनिर्णयप्रसङ्गे—ईश्वरनिरूपणम्

क्लेशकर्मविपाकाशयैःकालत्रयेऽपि यस्य संस्पर्शो नास्ति स ईश्वरः पुरुषविशेषः । क्लेशा अविद्यादयः । कर्माणि विहितप्रतिषिद्धानि

कुशलाकुशलानि ज्योतिष्टोमब्रह्महननादीनि । विपाका विपच्यन्ते कर्मभिः साध्यन्ते—इति जात्यायुर्भोगाः । जाति र्जन्म । आयुर्जीवन-कालः । दुःखसुखमोहात्मकशब्दादिवृत्ति र्भोगः । अत्र भोग एव मुख्यं फलं तन्नान्तरीयके च जन्मायुषी । आफलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशया—धर्माधर्मसंस्काराः । पुरुषविशेषत्वमप्यस्य कालत्रयेऽपि बन्धाभावात् । तथा पुरुषस्य प्रकृतिसम्बन्धादौपचारिकोऽपि बन्धोऽस्ति तथा नेश्वरस्य । सतु सदैव मुक्तः सदैव शुद्धो न कदापि दुःखभाक् । तस्मिन् बहुधा मतभेदः श्रूयतेसोऽस्ति नास्तीति, बौद्धाः सर्वज्ञं बुद्धमीश्वरं मन्यन्ते । जैनमते तु सर्वज्ञोऽर्हन्मुनिरेवेश्वरः । नैयायिका वैशेषिका माहेश्वरा श्चेश्वरो जगतो नोपादानकारणम् । किन्तु केवलं निमित्तकारणमिति मन्यन्ते । कर्मफलदाता तु स एव । सांख्या श्च जीवातिरिक्तमीश्वरं न मन्यन्ते । ईश्वरासिद्धेरित्यादिना तत्सूचनात् । मीमांसकमते तु कमव फलं ददाति न तु तदतिरिक्त-ईश्वरः कश्चित् । अद्वैतवादिनां मते परमात्मा निर्विशेषो निर्लेपो निर्गुण एक पारमार्थिको न जगत उपादानकारणं नापि निमित्तका-रणम् । जगत स्तात्त्विकी सत्तैव नास्ति दूरे तत्कारणप्रथा । जगतःसत्ता तु केवलं व्यवहारिकी । तादृशजगतः कारणं तु मायोपाहितः पर-मात्मा । अयमेवेश्वर इति तेषां निश्चयः । अयंच मायाविशिष्टो लूताकीटवत् स्वप्राधान्येन जगतो निमित्तकारणं मायाप्राधान्येन तु

जगतः परिणाम्युपादानकारणं च भवति। मायाश्रय श्च परो जगतो विवर्त्तकारणम्। जीवकृतकर्मणां फलानि च तत्तत्कर्मानुसारिणाय-मेवेश्वरो ददाति। पातञ्जलमते त्वीश्वरो जीवपिक्षया भिन्नः। स च निर्विशेषो निर्लेपो जगतो नोपादानकारणं नापि निमित्तकारणम्। एवमीश्वरविषये तैर्थिकाः स्वस्वमतानुगुण्येन श्रुतिं युक्तिं वा द्रढयन्तः केचन तं मन्यन्त केचन न वा मन्यन्ते। "स वा एष महानजोऽन्नादो वसुदानः" (बृ), "एष सर्वेश्वरः सर्वज्ञः सर्वान्तर्यामी" (माण्डूक्य)। "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यात् कर्मफलदातृत्वेन जीवानुग्राहकत्वेनान्तर्यामित्वेन चेश्वरास्तित्वमवश्यमङ्गीकरणीयमेव। मन्मते तु सयदि न स्यात् कः खलु पापपङ्कनिमग्नान् जीवानुद्धरेत्, को वा साधून् परित्रायेत। को वा दुष्कृतान् दण्डयेत्। कश्च धमस्तम्भभूतां वर्णाश्रममर्यादां संरक्षेत्। उक्तं च गीतायाम्.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि र्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥

इत्यादिना। स निर्माणकायमास्थायैकोऽपि बहु भूत्वा जीवानुपकरोति। अस्मिन् मते जीवात्मानो बहवो जन्ममृत्यु-

व्यवस्थासिद्धये। अन्यथैकस्मिन् मृतेऽन्योऽपि म्रियेत। जाते चान्यो जायेत। नाप्यद्वैतश्रुतिविरोधः। जातिपरत्वेन तत्र तत्रैकत्वाङ्गीकारात्। उपाधिवहुत्वात्तद्वहुत्वाभ्युपगमे तद्विभुत्वेन न पूर्वोक्तदोषान्निष्कृतिः। जीवस्वरूपेऽपि वादिनो वहुधा विवदन्ते। चार्वाकमते चैतन्यविशिष्टो देह एव जीवात्मा जडवोधस्वरूपः। कर्त्ता भोक्ता च स एव। तस्य मूलस्वरूपं तु भूतचतुष्टयपरमाणवः। यदा भूतचतुष्टयस्य देहरूपेण परिणामो भवति तदा तादृशपरिणामविशेषान्मदशक्तिवत् तत्र चैतन्यमुपजायते—इति तेषां सिद्धान्तः। वौद्धेषु माध्यमिकानां मते क्षणिकविज्ञानस्वरूपो जीवात्माऽनित्यः। जैनमते देहपरिमाणो देहातिरिक्तो जीवात्मा। यथा यथा देहो वर्द्धतेऽपचीयते च तदनुरोधेन जीवात्मापि तथा तथा भवति। तथा च वृद्धिह्रासभाक्त्वाज्जीवः परिणामिनित्यो न कूटस्थनित्यः। यः सदैकेनस्वरूपेण तिष्ठति स कूटस्थनित्यः। तद्विपरीत स्तु परिणामिनित्यः। नैयायिकानां वैशेषिकानां मते जीवात्मानो वहवः। जीव श्च कर्त्ता भोक्ता ज्ञानादिगुणवान् विभुः। मनःसंयुक्तात्मनि ज्ञानस्य जन्यत्वेन जडमेव तस्य स्वरूपम्। मुक्तौ ज्ञानाभावे पाषाणकल्पा आत्मान इति ते वदन्ति। मीमांसकविशेषा भाट्टा आत्मानमंशभेदेन ज्ञानस्वरूपं जडस्वरूपं चेच्छन्ति। वेदान्तिनः सर्वे सांख्याः पातञ्जला श्चात्मा ज्ञानस्वरूप इति संगिरन्ते। स च कूटस्थनित्यः। औपाधिकं तस्य कर्त्तृत्वादिकम्।

तथाच सुखदु:खादिमर्ज्जीवानुग्राहकत्वेनेश्वरासिद्धिः । " यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः " इत्यादिश्रुतिस्वारस्यात् तत्र निरतिशयं सर्वज्ञत्ववीजम् । तरतमभावरहितत्वं निरातिशयत्वम् । सर्वेषु जीवात्मसु अतीतानागतविषयकं ज्ञानं स्वल्पं स्वल्पमस्त्येव । तत्सद्भवेऽपि केचनाल्पज्ञाः केचन वहुज्ञाः इति दृश्यन्ते । अधिकज्ञेषु—अपि यः सर्वापेक्षयाऽधिकज्ञः स ईश्वर एव निश्चेतव्यः । स व्रह्मादीनामपि गुरुः । व्रह्मादयो हि सृष्टिकर्त्तारः कालिनावच्छिद्यते । कालावच्छेदश्च जन्मादिः । न तथेश्वरः । स तु तेषामपि सृष्टिकर्त्ताऽनादिरनन्तः । स च तान् विसृज्य सृष्टिविषयकं ज्ञानमुपदिदेशेतितेषांगुरुः । तथा च तत्र निरतिशयं सार्वज्ञ्यमिति फलितम् । प्रणव स्तस्य वाचकः । वाचको नाम । प्रकर्षेण नूयते स्तूयते येन स प्रणव ॐ कारः । तेन वाच्य ईश्वरः । इश्वरोङ्कारयो र्वाच्यवाचकलक्षणः सम्वन्धः । यथा शृङ्गलाङ्गुलत्वादिविशिष्टपशुविशेषेण सह गोशब्दस्य सङ्केतः सम्वन्धा वा तथा प्रणवेन सहेश्वरस्योक्तपूर्वसम्वन्धो नित्यः । तथा च प्रणवशब्दश्रवणादीश्वर एव चकास्ति सदैव हृदये येन स आहूतः शीघ्रं प्रसीदति । प्रसन्न श्च भक्तमनोवाञ्छां पूरयति । उक्तं च शास्त्रे—

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योङ्कारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥

इति । सत्सु वहुष्वपि नामसु नामेदमतिप्रिय तस्य । अत स्तानीतराणि विहायैतन्नामोल्लेखो विज्ञेयः । उक्तं च काटके—

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति । अधिकारिविशेषाणां कृतेऽन्यनामान्यप्युच्चारितानि न प्रतिषिद्ध्यन्ते । तेषां च तत्प्रभावाद् यथाश्रद्धं फलं च भवत्येव । योगिनामालम्वनं तु प्रायशः प्रणव एव । परापरब्रह्मरूपः प्रणवः । सदैव निर्गुणस्वरूपत्वेऽपि तत्स्वरूपोपासनायाः क्लेशाधिकतरत्वेन साधकानां हितार्थाय रूपकल्पनं शास्त्रेषु दृश्यते । उक्तं च काटके— "एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः । एतेनैवाय-तनेनैकतरमन्वेति " इत्यादिना । एवं च सोपानारोहनन्ययिन सगुणोपासनया क्रमशो निर्गुणस्वरूपे स्थितिः स्यादेव । तज्जपं मनसि—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति तदर्थाचिन्तनं च पौनःपुन्येन चेतासि निवेशनमुपासना । उपासनाफलं तु चित्तकाग्र्यम् । तास्मिन् सत्य-न्तरात्मसाक्षात्कारो भवति । अन्तराया श्च समूलघातं हता भवन्ति । अन्तरायस्तु विघ्नः । राजमार्गे तस्करा इव पथिकस्य योगमार्गे वहवो विघ्नकारका योगिनः सन्ति । तत्प्रशमस्तु—अर्थानुसन्धानपुरःसरं प्रणवं जपतो भवति । अर्थानुसन्धानप्रकार स्तु गुरुमुखाद् विज्ञेयः ।

आचार्यवतः पुरुषस्य सर्वार्थसिद्धिश्रवणात् । जपादिना योगावस्था-प्राप्तस्यान्तरायाभावः श्रूयते । उक्तं च श्वेताश्वतरे—

" न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीर-मित्यादिना । "

योगान्तरायनिरूपणम् ।

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वा-नवस्थितत्वसञ्ज्ञका अन्तरायाः । तत्र पित्तादिदोषनिमित्तो ज्वरादिः व्याधिः । अकर्मण्यता योगानुष्ठानाक्षमत्वं वा स्त्यानम् । स्थाणु र्वा पुरुषो वेत्यादिभावाभावविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानं संशयः । समाधि-साधनानामननुष्ठानं प्रमादः । तमोगुणोदये शरीरवाक्चित्तगुरुत्वात् कर्मण्यप्रवृत्तिरालस्यम् । विषयाभिलाषोऽविरतिः । अतस्मिंस्तद्बुद्धिः भ्रान्तिदर्शनम् । केनापि प्रकारेण समाधिभूमेरलाभोऽलब्धभूमिकत्वम् । समाधिभूमय स्तु मधुमत्यादयोऽग्रे वक्ष्यमाणाः । अयमेव श्रेयोमार्गोऽयं नेत्याकारिकाऽस्थिरता—अनवस्थितत्वम् । तत्तु यस्किञ्चिद्भूमिलाभेऽपि भवति, ते खलु चित्तविक्षेपकारकत्वादन्तरायाः । विक्षेप स्तु—अस्थिरता । तेच चित्तं ध्येयात् प्रच्याव्य श्रेयोमार्गपरिपन्थिविषयेषु क्षिपन्तीति ते

प्रणवजपेन योगाङ्गानुष्ठानेनवा प्रयत्नतो निवारणीयाः छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्तीति न्यायेन विक्षिप्तचित्तस्य दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वास-प्रश्वासाख्या अन्येऽपि सहचरा सन्ति। तत्र प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्। तत्तु–आध्यात्मिक–माधिभौतिकमाधिदैविकं चेति त्रिविधम्। तत्रा-ध्यात्मिकं दुःखं शारीरं मानसं चेति द्विविधम्। व्याध्यादिजन्यं दुःखं शारीरम्। कामक्रोधाद्युत्थं दुःखं मानसम्। मनः शरीरं चाधिकृत्य प्रवर्त्तत इति व्युत्पत्तिवललभ्यम्। भूतान्यधिकृत्येतिव्युत्पत्तेः सिंह-व्याघ्रादिभूतजन्यमाधिभौतिकम्। देवानधिकृत्येति व्युत्पत्ते र्यक्षरक्षः पिशाचद्युत्थमाधिदैविकम। इच्छाविघातान्मनसः क्षोभोदौर्मनस्यम्। अङ्गकम्पनमङ्गमेजयत्वम्। आसनस्य चित्तस्थैर्यस्य च प्रतिवन्धकम। प्राणो यद्बाह्यंवायुमाचामति स श्वासः। कोष्ठयवायुरेचनं प्रश्वासः। अस्वाभाविकौ श्वासप्रश्वासावात्र ग्राह्यौ। तौ हि चित्तस्थैर्यप्रतिवन्धकौ। एतेष्वन्यतमस्यापि सद्भावे चित्तं न कदाचित् स्थिरतां लभते। अत स्तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्वमभ्यसनीयं सततम्। रामकृष्णादीनां मध्येऽन्यतममेकतत्वम्। न तु स्त्रीमूर्त्यादिकम्। कामाद्युपहतं हि चित्तं न स्थिरं स्यात्। एवंभूतमेकतत्वमभ्यस्यं येन सत्वगुणोदयः स्याद् रजगुण-स्तमोगुण श्च स्वाधिपत्यविस्तारायावकाशं न प्राप्नुयात्। एवं च सततमाहारविहारादौ रामादिविग्रहं चिन्तयतो योगिनः सर्वेऽन्तराया स्तिरोहिता भवन्ति, रजस्तममलापेतं प्रत्यर्थानियतं चित्तं च स्थिरं

स्यात् । चित्तं खलु स्वभावतो विषयप्रवणम् । विषयप्रवणत्वमप्यस्य रागद्वेषादिपुरःसरम् । तथाच स्वापेक्षयाऽधिकगुणवत्सु–ईर्षा दुःखितेषु द्वेषः पुण्यवत्स्वसूया परद्रव्येषु राग श्च तस्य स्यादेव । रागद्वेषादय एव तस्य मलाः । रजस्तमोगुणप्रभवा स्तु रागादयः । मलदिग्धं चित्तं यथा प्रतिविम्बग्रहणसमर्थमेवं चित्तमपि सूक्ष्मवस्तुग्रहणक्षमं स्यादेव । उपायविशेषेण तस्य परिकर्मापरपर्यायं मलापनयनं चेत् कर्त्तुं शक्येत तच्चित्तं तु रजस्तमोमलरहितं शुद्धं भवेत् । तदुपाय स्तु सुखितेषु मैत्रीं दुःखितेषु करुणां पुण्यवत्सु मुदितां पापिषु चौदासीन्यं भावये-दिति । एवमस्य भावयत श्चित्तं शुद्धं स्यात् । तत स्तु तत्प्रसीदति । प्रसन्नमेकाग्रंस्थिरपदं लभते । उक्तं च गीतायाम् ।

> रागद्वेषवियुक्तै स्तु विषयानिन्द्रियै श्चरन् ।
> आत्मवश्यै र्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥
> प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।

इति । प्राणायामाभ्यासेनापि चित्तं योगिनः स्थितिपदंलभते । प्राणस्य स्वाभाविकीं गतिं निरुद्ध्य प्रयत्नविशेषेण शास्त्रोक्तरीत्या-तत्संचारः प्राणायामः । स्वाभाविकगति स्तावदेकैकस्यां नाड्यां सूर्योदयमारभ्य सार्द्धघटिकाद्वयकालपरिमिता । मिलित्वाऽहर्निशं श्वासप्रश्वासाः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्राणि सम्पद्यन्ते । नाड्य स्तु

पिङ्गलाद्याः। प्राणिनां दक्षिणा नाडी पिङ्गला, वामात्विडा, मध्ये सुषुम्णा। तत स्तत्कालपर्यन्तमिडया भवति। पुन स्तावत्कालप-र्यन्तमेव पिङ्गलया ततः पुनरिडयेत्येवमहर्निशं घटीयन्तवन्नाडीद्वयेन वायु र्वहति। एकैकस्या घटिकाया श्च पलानि षष्टिः। एकैकस्मिन् पले षट् श्वासप्रश्वासा भवन्ति। यथा चैकस्यां घटिकायां षष्ट्यधिक-शतत्रयसंख्यायां सार्द्धघटिकाद्वये नवशतानि। सूर्योदयमारभ्य पुनः सूर्योदयपर्यन्तं श्वासप्रश्वासाः शट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्याकाः सम्पद्यन्ते। प्राणायामा स्तु रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः। गुरूपदेशतो नासिकया वाह्यं वायुमाकृष्य मध्ये तं निरुद्ध्य पुनः शनैः शनै स्तत्-त्याग एवोक्तलक्षणः प्राणायाम इतिभावः। प्राणनिरोधेतु सर्वनिरोधा-च्चित्तमप्यनाकूलं स्यात्। प्राणाधीनं हि सर्वेन्द्रियकार्यम्। प्राणः श्वासप्रश्वासद्वारा देहयन्त्रं परिचालयति, इन्द्रियाणि स्वस्वव्यापार-प्रवणानि करोति, देहस्वास्थ्यं वलं च संरक्षयिष्यन् खाद्यद्रव्याणि रुधिराद्याकारेण परिणमयन् तत्सर्वं सर्वेष्वङ्गेषु च समर्पयति। प्राण एव मनःप्रेरकः। स च तच्चाञ्चल्यकारणम्। प्राणचलने मन श्चलनम्। तन्निरोधे तन्निरोधः। तथाच ये कामादयो मनोदोषाः प्राणगतिदोषजन्या स्तेऽपि प्राणनिरोधे निरुद्ध्यन्ते। अतः शास्त्रेषु प्राणायामोपदशा दृश्यते। उक्तं च मनुना प्राणायामै र्दहेद् दोषान् धारणाभि श्च किल्विषमिति। एवं च प्राणायामाभ्यासेन चित्तं यदा

निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तं शुद्धं च स्यात् तदा कस्मिन्नपि विषये तच्चेत् स्थाप्येत तद्विषयकं ज्ञानमनायासेनैव स्यात् । यदि सूर्ये यदि वा चन्द्रे तद्विषयकं ज्ञानंतत्क्षणादेव स्यात् । योगिनः प्रथमतः परीक्षार्थं स्वदेहे तद् धारयन्तोऽनेकान्याश्चर्यतत्त्वानि प्रत्यक्षीकुर्वन्ति । तथा च नासिकाग्रे धारयतो दिव्यगन्धज्ञानम् । जिह्वाग्रे दिव्यरस-ज्ञानम् । जिह्वामध्ये दिव्यस्पर्शज्ञानम् । तात्वग्रे दिव्यरूपज्ञानं च जायते । तत् तत् साक्षात्कारादू योगे तत्फले च श्रद्धा दृढा स्यात् । जातश्रद्धस्य शीघ्रं चित्तमेकाग्रं स्यात् । तथाच विषयवती प्रवृत्ति रुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीति यदुक्तं भगवता सूत्रकारेण तत्तु समीचीनमेव । साधनपादे सफलः सोपायश्च प्राणायामो वक्ष्यते । किञ्च हृदयपुण्डरीके भास्वरमाकाशकल्पं बुद्धितत्त्वं, तत्र चित्तं धारयतः सूर्यप्रभासदृशं मणिप्रभादृशं चन्द्रप्रभासदृशं वा सात्त्विकं ज्योतिः प्रत्यक्षी-क्रियते । तत्प्रक्षादपि चित्तं स्थिरीभवेत् । तत्तु प्रशान्तं निर्मलं शुभ्रं च । तद्दर्शनाच्च शोक स्तिरोभवति । तस्मादिदं ज्योतिः विशोकशब्देना-भिधीयते । विशोकाः खलु परित्यक्तविषयाभिलाषा वीतरागाः शुकसनकादयः तेषां वीतरागचित्तं धारयत श्चित्तस्थैर्यं स्यात् । किमिदं वैराग्यमही–एतेषां यत्प्रभावदिते शान्तादान्ता जीवन्मुक्ता इति । किमपि सदालम्बनमावश्यकं चित्तस्थिरतायै । तदालम्बनं ज्योतिरेव दिव्यगन्धादिज्ञानं तथा वीतरागचित्तं वा भवतु तत्र न

कोऽपि विशेषः । एतच्चैकंकिमपि ग्राह्यमेव । किम्वा यथाभिमत-ध्यानादपि चित्तप्रसादनम् । यथाभिमतध्यानं तु वाह्ये चन्द्रादावा-भ्यन्तरे नाडीचक्रादौ वा । एवं च पूर्वोक्तमैत्रीभावनादीनामभ्यसिन यदा चित्तनैर्म्मल्यं स्यात् तदा सूक्ष्मतमपरमाणुतो वृहत्तमपरमात्म-पर्यन्तमस्य सर्वं प्रकाश्यं वश्यंवास्यात् । सूक्ष्मे धारयतः परमाण्वन्तं स्थितिपदं चित्तस्य । स्थूले परममहत्वान्तं च सर्वं वश्यं स्यात् । कुत्रापि न प्रतिहतं स्यादितिभावः ।

समाधिलक्षणनिरूपणम् ।

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसो भूतेन्द्रियेषु पुरुषे च स्थापितस्य तादाकारापत्तिः समाधिरुच्यते । यथा स्फटिको जपाकुसुमाद्युपाधि-विशेषात् तत्तद्रूपोपरक्त उपाधिरूपाकारेण प्रतीयते । तथा निर्मलमपि चित्तं भूताद्युपरक्तं तत्तदाकारेण प्रतिभासते । चित्तस्य स्वत एव सर्वार्थसाक्षात्कारसामर्थ्यमस्ति विषयान्तरसम्पर्क-दोषादेव तत्प्रतिवद्ध्यते । प्रतिवन्धविगमे स्वत एव तदाकारापत्तिः स्यादेव । स्थूलं सूक्ष्मं च द्विविधं ज्ञेयम् । तत्रापि प्रथमतः स्थूलेऽ भ्यासो विधेयः पश्चान्मनोवुद्ध्यहङ्कारेषु चित्तलयः । ततः परमात्मन्यपि

स्यादेव । सोपानारोहणन्ययिन लय स्तु क्रियमाणः फलदः । सहसा हि परमात्मनि चित्तं न समाधीयते । धानुष्को यथा स्थूलं लक्ष्यं भेत्तुं यतते पश्चात् सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरं विद्ध्यति । तथात्राप्यभ्यास-पाटवात् क्रमशः परसूक्ष्मे दुर्विज्ञेयेऽपि परमात्मनि चित्तं लीयते। ततः पुनरभ्यासकृतं परिकर्म नापेक्ष्यते । कृतकृत्यो भवति जन्ममृत्यु-संसारबन्धनान्मुच्यते । असङ्गोऽस्मि, शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि नमे जन्म नमे मृत्युर्नाहं शोकदुःखभाक् । नमे प्रकृतिसङ्गः स्वप्नेऽपि । सेयम-वस्था मुक्तिपदवेदनीया । तत्साक्षात्साधनं समाधिरिति सर्वत्र गीयते । सोऽयं समाधिः श्रुतिषु " यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसासह । बुद्धि श्च न विचष्टति तमाहुः परमां गतिम् । तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् " इत्यादिना व्यपदिष्टः । सोऽप्यत्र सामान्यत उक्तपूर्वोऽपि विशेषबुभुत्सूनां कृते सवितर्कादिरूपेण विस्पष्टं निगद्यते । शब्दार्थज्ञानविकल्पै स्तर्कणं वितर्कः । विकल्प श्च परस्परभिन्नानामपि-गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानमिति शब्दार्थज्ञानानामभेदेन प्रतिभासः । यदा वाह्यस्थूलभूतेषु वा शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा चित्तैकाग्रता जायते सा सवितर्कः सम्प्रज्ञातसमाधिरिति व्यपादिश्यते । विकल्पज्ञानाभावात् तु ध्येयाकारमात्रनिर्भासो निर्वितर्कः । सविचारो निर्विचार श्च समाधि स्तन्मात्रादिसूक्ष्मविषयकः । सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम्–अलिङ्गं तु कुत्रापि न लीयते–इति प्रकृतिः ।

तत्र हि निरतिशयं सूक्ष्मत्वम् । शब्दार्थविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्मावच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थो यत्र प्रतिभाति स सविचारः । देशकालधर्मादिरहितो धर्मिमात्रतया सूक्ष्मोऽर्थो यत्र प्रतिभाति स निर्विचारः । अनुभवगम्या एते समाधयः केवलशब्दजालविस्तारेण सम्यक्तया न बोधयितुं शक्यते । सद्गुरुमुपगम्य तदुपदेशं यथा-यथमाकर्ण्य दीर्घकालमविच्छिन्नाभ्यासपाटवात् कः समाधिः केन च स भवतीति सम्यक्तया ज्ञातुं शक्यते । एते सर्वे समाधयः सबीजाः । बीजमालम्बनम् । तच्च महाभूतान्यारभ्य प्रकृतिपर्यन्तम् । एषु समा-धिषु सर्वापेक्षया निकृष्टः सवितर्कः समाधिः । निर्वितर्कः समाधि स्तु तदपेक्षया श्रेष्ठः । सविचारो निर्वितर्कापेक्षयोत्तमः । निर्विचार श्च तदपेक्षयोत्तमः । तन्नैर्मल्ये—आत्मज्ञानं योगिनां भवति । सतत-मभ्यस्यमानोऽयं योगो द्रढयति चित्तस्य स्वच्छस्थितिप्रवाहम् । न किमपि मालिन्यं तदा स्यात् । तथा सति—आत्मज्ञानम् । तदा समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते सा ऋतम्भरेतिगीयते । सत्यमेव विभर्त्ति न तत्र विपर्यासगन्धोऽपि—इति । यद्बलाद् योगि सूक्ष्मं व्यव-हितं विप्रकृष्टं च जानाति । एवं सति सेयं प्रज्ञा विशेषार्थत्वाच्छ्रुतानु मानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया । आगमेनानुमानेन च सामान्यविषयकं ज्ञानं स्यात् । न हि तेन तेन विशेषमभिधातुं शक्यते । चित्तनैर्मल्ये तु य प्रज्ञा जायते सा विशेषाभिधायिनी । चित्तं व्यापकं प्रकाश-

स्वभावं स्वतः सर्वार्थग्रहणक्षममपि दर्पणवद् रजस्तमोमलोपेतं सन्मानमपेक्ष्याल्पविषयं भवति न सूक्ष्मवस्तुप्रकाशकम्। योगाभ्यासेन मलेऽपनीते तत् सर्वपदार्थप्रकाशकं भवति। तस्मात् तन्मलापनयनार्थं ग्रन्थ आग्रहातिशय्यं दृश्यते। तथा च मलनाशाय प्रयतमानस्य योगिनः क्रमशो या प्रज्ञा जायते सा सर्वार्थग्रहणक्षमा भवति। तदुक्तम्।

प्रज्ञाप्रासादमारुह्याऽशोच्यः शोचतो जनान्।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति॥

सा च प्रज्ञा—ऋतम्भरापदवेदनीया। समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे तज्जो नवो नवः संस्कारो जायते। स च संस्कारो व्युत्थानसंस्कारप्रतिबन्धकः। निर्विचारसमाधिं पुनः पुनरभ्यस्यमानस्य योगिनः क्रमशः समाधिप्रज्ञोदये पूर्वकालाभ्यस्तसमुदायज्ञानसंस्कारो नश्यति। तन्नाशे समाधिप्रज्ञैव केवलमवशिष्यते। कालक्रमेण सोऽपि निरुद्ध्यते। तन्निरोधे तदभ्यासजन्यसंस्कारः कियत्कालं शिष्यते। न तदा किञ्चिच्चित्तविचेष्टितं न क्लेशो न कर्त्तव्यान्तरम्। चित्तं हि ते संस्काराः स्वकार्यादवसादयन्ति न पुनरधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति। सम्प्रज्ञातसमाधेः सा पराकाष्ठा। तस्यापि निरोधे सर्वेसां चित्तवृत्तीनां स्वकारणे प्रविलयान्निर्बीजः समाधिरुत्पद्यते। चित्तमपि तदा स्वप्रकृतिमाश्रयते।

प्रकृतिरपि स्वतन्त्रा स्यात्। सच्चित्प्रकाशस्वभावः पुरुष श्च प्रकृति-बन्धनान्मुच्यते। न स जनित्वा म्रियते न च मृत्वा जायते। औपचारिकमपि यज्जन्म मृत्य श्चासीत् तदपि निवर्त्तते न पुनः शोकादिभाक्। तदा लोके स जीवन्मुक्त इति गीयते। प्रारब्धक्षया-भावे जीवन्मुक्तता, तत्क्षये तु कैवल्यम्। न खलु मुक्तौ किञ्चिदपि पार्थक्यम्। अन्यथा जीवन्मुक्तस्य पि पुनः ससारापत्तिः। सेयं मुक्तिः "विमुक्त श्च विमुच्यते" इत्यादिना शास्त्रेष्वभिलप्यते। प्रकृति-सङ्गनाज्ञाननिबन्धनं कर्तृत्वादिकमेव दुःखं चेज्ज्ञानेन नष्टं स्यात् तर्हि न कदापि दुःखलवोऽपि-आकङ्क्ष्येत, उक्तं च गीतायाम्।

ज्ञानेन तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्॥

इत्यादिना।

मुक्तौ मतवैषम्यप्रदर्शनम्।

मुक्तावपि तैर्थिकानां मतभेदो दृश्यते। सोऽप्यत्र निगद्यते बुद्धिवैशद्याय। तथाहि-स्वातन्त्र्यं मृत्यु र्वा मोक्ष इति चार्वाकाः। आत्मोच्छेदो मोक्ष इति शून्यवादिनः माध्यमिकाः। आवरणाभावे

जीवस्य सततोर्द्धगमनं मोक्षः इति जैनाः । पारदरसेन देहस्थैर्ये जीवन्मुक्तिरेव मोक्ष इति रसेश्वरवादिनः । अशेषविशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति वैशेषिकाः । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इति नैयायिकाः । स्वर्गादिप्राप्तिः मोक्ष इति मीमांसकाः । परानामिकाया वाचः साक्षात्कारो मोक्ष इति पाणिनीयाः । सर्वदुःखात्यान्तिकनिवृत्तिः परमः पुरुषार्थ इति सांख्याः । तत्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानेन मूलाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपाधिगमो मोक्ष इत्यद्वैतवादिनो वैदान्तिकाः । पुरुषस्य निरुपाधिकस्वरूपेनवस्थानं मोक्ष इति योगिनः पातञ्जलाः । अत्र तु द्वयी मुक्तिरिष्यते । प्रथमोक्ता । अपरा तु वक्ष्यते । चार्वाकमतेन मुक्ति श्चेदिष्येत तर्हि विनायासेन तात्सिद्धौ श्रुतिस्मृतिसिद्धकर्मोपासनादीनामानर्थक्यं प्रसज्येत । स्वनाशाय पुरुषार्थाभावादात्मोच्छेदो न मोक्षः । शक्तिनाशे पुनरागमनध्रौव्यात् सततोर्द्धगमनं न मोक्षः । देहस्य विकारित्वेन तत्स्थैर्ये मोक्षकल्पनमुनमत्तप्रलपितमेव । सामान्यगुणसद्भावेऽपि मुक्ति श्चेत् पाषणादयोऽपि मुक्ताः । एवं ये यथैव मोक्षं प्रतिपादयन्तु—आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिं विनाऽनुपपन्न एव मोक्षः । चेतनस्याचेतनेन सह सम्बन्धो बन्धः । स एव दुःखमूलम् । आविद्यकसम्बन्धाभावे बन्धाभावात् सर्वदुःखनिवृत्तौ स्वस्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इति मुख्यसिद्धान्तः । तत्रादावधिकृतस्य योगस्य लक्षणमभिधाय चित्तवृत्तिनिरोधे विप्रतिपत्तिं निराकृत्य प्रमाणादिवृत्ती निंरूप्य योगा-

पायद्वयस्याभ्यासवैराग्याख्यस्य स्वरूप भेदं च यथायथं निर्णीय सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन योगस्य मुख्यभेदमुक्त्वा विस्तरेणोपायान् प्रदर्श्य सुगमोपायप्रदर्शनपरतयेश्वरस्वरूपमाख्याय तत्र विप्रतिपत्तिं निर्दिश्य प्रसङ्गक्रमेण जीवस्वरूपे मतभेदान् संकीर्त्य चित्तविक्षेपतत्प्रतिषेधोपायानुपवर्ण्योसंहारद्वारेण च समाधेः सामान्यलक्षणमभिधाय सवीजपूर्वको निर्वीजसमाधिरुक्तः ।

इति योगतत्वसंग्रहे प्रथमः पादः समाप्तः ॥

द्वितीयपादः

क्रियायोगनिरूपणम् ।

प्रथमे पादे सफलः सविशेष श्च समाधिः संस्कृतचेतसाम-भिहितः । तस्य ये येऽन्तराया, यथा यथा च तेषां निवृत्तिर्येन येनो-पायेन च तल्लाभः सोऽपि निर्दिष्टः । " मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धय " इत्यादि न्यायेन न खलु सर्वे संस्कृतचेतसो यत एक एव प्रकारः सर्वत्राद्रियेत । व्युत्थितचेतसोऽपि सन्ति, तेषामपि समाधि तत्फलं च यथा स्यादस्मिन् पादे—आपादसमाप्ते र्विस्तरतोऽभिधास्यते । तत्र ये खलु पूर्वपूर्वजन्मार्जितपूण्यवलात् संस्कृतचित्ता स्तेऽभ्यासवैराग्याभ्यां योगप्रतिपक्षवृत्ती र्निरुद्ध्य धारणाध्यानसमाधि-रूपज्ञानयोगानुष्ठानात् कृतकृत्याः स्युः । न तेषां वहिरङ्गानुष्ठाना-पेक्षा । उक्तं च गीतायाम् ।

आरुरुक्षों र्मुने र्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

इत्यादिना । मन्दाधिकारिणां कृतेऽस्ति चित्तशुद्धै क्रियायोगा- वश्यकता । स च क्रियायोगः तपः स्वाध्याय ईश्वरप्रणिधानंचेति त्रिविधः तत्र व्रतानियमाद्यनाष्ठानेन शरीरेन्द्रियशोषणात्मकं तपः । ब्रह्मचर्यसत्यमौनद्वन्दसहनमिताहारचान्द्रायणादीनि व्रतनियमादीनि प्रसिद्धानि । उक्तं च याज्ञवल्केन.

विधिनोक्तमार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं प्राहु स्तपसां तप उत्तमम् ॥

जन्मजन्मान्तरार्जितविषयवासनाऽन्तरेण तपो न तनुतामापद्य- तेतितदुपादानम् । योगान्तराया विषयवासनाः । तपसा तन्नाशः स्यात् । अतो नातपस्विनोयोगः सिद्ध्यति " इतियद् भगवता व्यासेनोक्तं तत्तु नाकाण्डे । तत्तपोऽपि यथा चित्तप्रसादविरोधि न स्यात् तथा प्रयत्न आस्थियः । चित्तक्षोभे हि तदेकाग्रता न स्यादिति । गुरुतः शास्त्रत श्च केन तपसा योगः सिद्ध्येत् तदाकर्ण्य मृदु तपः संततमासे- व्यम् । प्रणवादिमन्त्राणां जपो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं वा स्वाध्यायः । ते च मन्त्रा द्विविधा वैदिका स्तान्त्रिका श्च । द्विविधा वैदिकाः प्रगीता अप्रगीता श्चेति । तत्र प्रगीताः सामानि । अप्रगीता ऋचश्छन्दोवद्धाः । यत्र न पादव्यवस्था नापि गीति स्तादृशा स्तद्विलक्षणा याजुषाः । उक्तं च जैमिनिना.

" तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था "

" गीतिषु सामाख्या "

" शेषे यजुः शब्दः "

इति । तान्त्रिकाः पुनः स्त्रीपुंनपुंसकभेदात् त्रेधा । तत्र स्वाहान्ताः स्त्रीमन्त्राः । नमोऽन्ताः नपुंसकाः । शेषाः पुमांसः प्रसिद्धा वश्यादिकर्मणि । ईश्वरप्रणिधानं नाम सर्वासां क्रियाणां परमगुरौ परमेश्वरे फलानपेक्षतया समर्पणम् । सर्वकर्मफलसन्न्यासो वा । उक्तं त्व गीतायाम् ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इत्यादिना । क्रियाफलसन्न्यासोऽपि प्रणिधानान्तःपातिभक्तिविशेष एव । फलानभिसन्धानेन कर्मकरणात् । गीयते च गीतायां भगवता—

कर्मण्येवाधिकारोऽस्ति मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतु र्भू र्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

इत्यादिना सा च क्रिया योगसाधनत्वादायुर्वै घृतमितिवल्लक्षणया योगत्वेन व्यपदिश्यते । एवं च सततं " न कर्मणामनारम्भा-

नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते" इति न्यायेन निष्कामकर्मयोगेन कालमतिवाहयतां क्लेशाः क्षीणा भवन्ति समाधि श्च भवति।

क्लेशनिरूपणम्

क्लेशहेतुकत्वात् क्लेशाः। ते हि चेतसि वर्त्तमानाः समाधिं निरुन्धन्ति गुणाधिकारं च द्रढयन्ति। ते च क्लेशा अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशभेदेन पञ्चधा। तत्राऽविद्या रागादीनां मूलकारणम्। तत्सत्वे तत्सत्वं तदभावे तदभाव इति। ते क्लेशाः पुनः सदा न समानाकारतया तिष्ठन्ति। कदाचित् ते प्रसुप्ताः कदाचित् तनवः कदाचिद्विच्छिन्ना उदारा श्च भवन्ति। शक्तिरूपेणावतिष्ठमानाः प्रसुप्ताः। वीजे वृक्षशक्तिवच्चेतसि वर्त्तमानाः सदैव विदेहप्रकृतिलयानाम्। वीजाद् यथाकालं यथाऽङ्कुरोद्गमः स्यात् तथा वीजभावमुपगतेभ्य स्तेभ्यः संसाराङ्कुर उद्गच्छति—इति ते प्रसुप्ताः। वासनारूपेण स्थिता दग्धवीजभावकल्पाः शक्तिहीनाः सूक्ष्मा स्तनवः। ये च केनचिद् वलवताऽभिभूता स्तिष्ठन्ति ते विच्छिन्नाः। स्वकार्येरता लब्धवृत्तिका क्लेशा उदाराः। यथैवते तिष्ठन्तु तेषां क्रियायोगेन यथा नाशः स्यात् तथा प्रयतनीयम्। अमरा देवा इत्याद्यनित्येषु

नित्यत्वबुद्धिरशुचौ स्त्रीकाये शुचित्वबुद्धि भाविदुःखे भोगे सुखकरत्व-बुद्धिरनात्मनि देहादावात्मत्वबुद्धिरविद्या । कायस्याशुचित्वं भगवता व्यासेनापि वर्णितम् । तद् यथा—

स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निस्यन्दनान्निधनादपि ।
कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥

इति । वस्तुत स्तु न देवा अमरा, न कायः शुचि, र्न भोगः सुखहेतुको, न देहा आत्मानः । तत्र तत्र तत्तद्विपरीतबुद्धिः यत्प्रभावाद् भवति साऽविद्या । उक्तं च—

अनात्मनि देहादावात्मबुद्धि स्तु देहिनाम् ।
अविद्या तत्कृतबन्ध स्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ॥

इति । ननु केयमविद्याश्रीयते । पूर्वपदार्थप्राधान्येनऽमाक्षिकं वर्त्तन इति वत् । उत्तरपदार्थप्राधान्येन वा राजपुरुष इति वत् । अन्यपदार्थप्राधन्यिन वाऽमक्षिको देश इति वत् तत्र नाद्यः । विद्या-भावस्याविद्यात्वेऽभानरूपाया स्तस्या रागादिकारणत्वानुपपत्तेः । अभावस्य भावकारणत्वे सर्वत्र सर्वसौलभ्याच्च । नवा भावाभावयोः सामानाधिकरण्यं कुत्रचन दृष्टचरम् । तस्मान्न विद्याभावोऽविद्या । न द्वितीयः । रागादिष्वन्यतमस्य कस्यचिदभविन युक्ताया विद्याया रागादिबीजत्वानुपपत्तेः । न तृतीयः । नास्ति विद्या यस्याः साविद्या

विद्यारहिता वुद्धिरिति समासार्थसिद्धौ तस्या विद्याभावमात्रेण रागादिनिदानत्वाभावात्। स्वतन्त्रपदार्थद्वयाभावान्नात्र द्वन्दसमासः शक्यशङ्कः। न च पक्षत्रयेऽप्यविद्याशब्दसिद्ध्यभावान्नास्ति सेति गम्यत इति वाच्यम्। पर्युदासमाश्रित्याविद्याशब्देन विद्याविरोधिमिथ्याज्ञानस्याभिधानात्। पर्युदासो भेदः तत्र च कत्रचिद्विरुद्धोऽर्थोऽपि स्यात्। यथाऽधर्मशब्दस्य धर्मभिन्नो धर्मविरोधी पापरूपोऽर्थः। तथा विद्याशब्दस्य विद्याभिन्नं विद्याविरुद्धं मिथ्याज्ञानमर्थः। उक्तं च वृद्धैः—

> नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः।
> वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ॥

इति। एवमविद्या न विद्या नापि विद्याभावः किन्तु विद्यविपरीतं ज्ञानान्तरम्। वुद्धिपुरुषयोरेकस्वरूपापत्ति स्तादात्म्यविभ्रमोवाऽस्मिता। अत्यन्तविविक्तयो स्तयो र्लोहितस्फटिकयोरिवाविद्ययाऽविभागप्राप्तिः स्यात्। पुरुषे वुद्धिवृत्तेः पुरुषस्य च वुद्धिवृत्तौ प्रतिविम्वनादाविभाग प्राप्ति स्तत तु पुरुषोऽस्मिन्—शास्त्रे दृक्च्छक्तिरिति व्यपदिश्यते वुद्धि श्च दर्शनशक्तिरिति। एवं च वुद्धितः परमार्थतः पृथग्भूतस्य पुरुषस्य सुखदुःखादिज्ञानाश्रयोऽहमित्येक एव प्रत्यय स्तयो रेकत्वारोपे प्रमाणम्। सा चास्मिता

रागस्य कारणम् । सुखाभिज्ञस्य तत्सजातीयसुखतत्साधनेषु स्पृहाऽसक्ति स्तृष्णा वा रागः । सकृच्चेत् सुखमनुभूयेत तत्तु कालान्तरे स्मृतिपथारूढं सत् यां भोगेच्छां जनयेत् सा रागशब्देन व्यपदिश्यमाना । अभिलषितवस्तुप्राप्तिप्रतिबन्धके सति रागाद् द्वेष उपजायते । दुःखाभिज्ञस्य दुःखतत्साधनेषु तदनुस्मृतिपूर्वकोयोऽयमनभिलाषः स द्वेषः । दुःखप्राप्तौ दुःखाभिज्ञस्य या ताञ्जिहासा तत्प्रति क्रोधोवा वितृष्णा वा द्वेषः । रागद्वेषौ यस्य चेतसि वद्धमूलौ तस्याभिनिवेशः स्यात् । पूर्वानुभूतमरणदुःखस्य जन्तुमात्रस्य तद्विषयकः त्रासोऽभिनिवेशः । मरणं हि दुःखस्यावधि । तत्तु यस्य पूर्वजन्मन्यनुभूतं तस्याऽशिशोः सर्वस्य मारकप्रयत्नविलोकनाद् भवति खलु या मनोवृत्ति र्मा मे मृत्यु र्भूयात् किन्तु जीव्यासमिति सोऽभिनिवेशः। एतेन पूर्वजन्मसद्भावे प्रमाणमपि दर्शितम् । येन पूर्वजन्मनि मरणमनुभूतं तस्येहजन्मनि तद्विषयक स्त्रासः स्यादिति । अनुभवस्यैव संस्कारद्वारा स्मृतिजनकत्वात् । सर्वत्र रूढोऽयमभिनिवेशः । विद्वानपि मा मे शरीरवियोगः स्यादिति मरणाद्बिभेति । देहादौ हि जीवोऽविद्यया तत्र तत्रात्मबुद्धिं विधायाऽहन्ताममतापाशवद्ध स्तत्तद्वियोगात् त्रस्यति । एवं चाविद्यैव जननी समेषाम् । अविद्यासद्भावेऽस्मिता ततो रागो रागाद् द्वेषो द्वेषादभिनिवेश इति । ते चयोगपरिपन्थिन इति क्रियायोगस्यावश्यकता । प्रथमत स्ते क्रियायो-

गेन तनूकृता वा सूक्ष्मा वा संस्काररूपमापन्ना वा भवन्ति । पश्चाद-ष्टाङ्गयोगाभ्यासेन समाधिलाभे चित्तस्य कर्त्तव्यान्तराभावात् स्वकारणे लये ते हेयाः स्युः । स्थूलाः क्लेशवृत्तयः सुखदुःख-मोहात्मिका स्तु ध्याननाश्याः । लब्धवृत्तिका उदारा वा क्लेशाः स्थूलत्वेन व्यपदिश्यमानाः । ते च सुखदुःखादीन्—जनयन्ति । तेषां नाश स्तु ध्यानेन । तदपि ध्यानं न सकृत् किन्तु दीर्घकालं नैरन्तर्येणासकृत् क्रियमाणं फलदम् । एवं च प्रक्षालनेन क्षारसंयोगेन निर्णेजनेन च यथा वस्त्रमला अपनीयन्ते तथा क्रियायोगेन तनूकृताः सुखादयो ध्यानेन हेया भवन्ति । क्लेशानां स्थूला वृत्तयः स्वल्प-प्रतिपक्षाः । सूक्ष्मा स्तु महाप्रतिपक्षाः । ते चेत् क्रियायोगेन ध्यानेन च न नाश्या स्ततो नापि समाधिर्नापि मुक्तिः । तेहि सूक्ष्माः कर्मप्रवृत्तिहेतवः । तत श्च पुण्यापुण्यकर्माचरणात् सूक्ष्माः संस्कारा जायन्ते ते कर्माशयशब्देन व्यपदिश्यन्ते । कर्माशयः संस्कारो वासना इत्येते पर्यायाः । उत्कटानुत्कटभेदेन तेषां द्वैविध्यं शास्त्रतः प्रत्यक्षानु-भवत श्च प्रतीयते । ब्राह्मणहननेन साधूनामप्रियाचरणेन गुरुतल्पादि-गमनेनोत्कटतपस्यादिना च ये पुण्यापुण्यकर्मसंस्कारा स्ते खलु त्रिभि र्मासै स्त्रिभिः पक्षै स्त्रिभि र्वत्सरै स्त्रिभि र्दिनै र्वेहैव सद्यः पच्यन्ते । यथा नन्दीश्वर स्तीव्रतपस्यया परमेश्वरमाराधयन्निहैव देवत्वमवाप । विश्वामित्रनामकः क्षत्रियराजा तीव्रतपःप्रभावेन ब्राह्मणत्वं दीर्घायुष्यं

च लेभे। नहुषो देवानामिन्द्र ऋषीणामपराधं कुर्वन् स्वकं परिणामं दित्वा तत्क्षणादेव सर्पो बभूव । अहल्यानाम्नी साध्वी–ऋषिपत्नी पाषाणमयी संजाता । एवमनेकान्युदाहरणानि शास्त्रेषूपलभ्यन्ते। प्रत्यक्षतोऽपि दृश्यते ये यथा यस्मिन् विषये प्रयतन्ते ते तत्र तत्र परिश्रमानुरूपं फलं शीघ्रं विलम्बेन वा प्राप्नुवन्ति । एवं तीव्रपुण्यापुण्यकर्मस्तु प्रत्यक्षमेव फलं दृश्यते। अनुत्कटा स्तु जन्मान्तरवेदनीया न सद्यः परिपच्यन्तेनापि कालनियमः । तथाचोत्कटा दृष्टजन्मवेदनीया अनुत्कटा श्च जन्मान्तरवेदनीयाः इतिफलितम्। क्लेशे सति शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिः कर्माचरणाच्च विपाकः। जात्यायुर्भोगा विपाकाः। जाति र्जन्म। आयु र्जीवनकालो । भोगः सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः। तत्र न तावदेकं कर्म–एकजन्मकारणम्। सञ्चितकर्मणां साम्प्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् कर्मस्वनाश्वासप्रसङ्गः स्यादिति। न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्। अनेकेषु सत्सु–एकस्य तथात्वेऽवशिष्टानां विपाककालाभावः प्रसक्त इति । नाप्येनकं कर्मनेकस्यजन्मनः कारणम्। अनेकजन्मनां क्रमेण वाच्यत्वे प्रथमपक्षोक्तदोषप्रसङ्गः इति। तस्मात्–जन्मप्रायणान्तरे कृतोऽनेककर्मजन्यसंस्कारप्रचयो गुणप्रधानभावेनावस्थितो मरणकाले प्रारब्धभोगसमाप्त्या लब्धावसर एकप्रयत्नेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्यैकमेव जन्म सम्पादयति। आयुर्भोग श्च तत्तत्कर्मानुरूपमेव भवति तस्मिन्–जन्मनि।

केन कर्मणा का जातिः स्यात् तत्तु गहना कर्मणो गतिरिति न्यायेन वक्तुमशक्यम् । पुण्यकर्मणा पुण्यलोकप्राप्तिः पापकर्मणा तिर्यग्-योनिलाभः, पुण्यापुण्यकर्मणा मनुष्यलोकावाप्ति निष्कामकर्मणा तु चित्तशुद्धौ ज्ञानलाभान्मुक्तिरिति शास्त्रसिद्धान्तः । तस्मान्नि-ष्कामकर्मानुष्ठानाय प्रयत्नः करणीयो येन न जन्म नायुर्नोऽपि भोगः स्यात् । अन्यथा पुण्यं कृत्वा स्वर्गं वा गच्छेत् कोऽपि क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं गच्छन्तीति न्यायेन पुनरागमनध्रौव्यात् सुखदुःख-भोग स्तादवस्थ्य एव । यत्र कुत्रापि जायमानो दीर्घायुष्यमल्पायुष्यं वा लभेत, दिव्यरमनीरत्नमपि प्राप्नुयात्, प्रचुरधनधान्यादिभाक् च भवेत्; कुत्रापि पुण्यहेतुकसुखतः पापहेतुकदुःखत श्च नापि निस्तारः । विषयसुखतो राग स्ततो द्वेष स्तत श्च कर्माचरणप्रवृत्तिः कर्माचरणाच्च पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचय स्तत स्तुः पुनः पुनः सुरनरतिर्यग्योनिषु जन्ममृत्युधारापरम्परा विवेकिनां योगिनां दुःखायैव । भोगमात्रस्य हि परिणामदुःखता तापदुःखता संस्कार-दुःखता सत्वादिगुणवृत्तिविरुद्धता च तेषां सर्वत्र दुःखबोधे वीजम् । " न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति " इति-इन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं न स्यात् । योऽयं चेतनाचेतनसाधनाधीनो भोग स्तत्र तत्र सुखानुभवेन भवति रागः । रागोऽपि पुनः पुनः स्तत्प्रे-प्सया वर्द्धते । काम्यलाभेऽपि भोगे रोगभयमिति न्यायेन व्याधिना

था दुःखं भवेत्। भोगसंकोचेऽपि दुःखम्। अत एवास्ति भोगस्य परिणामदुःखता। यदि भोगो नश्येत् तर्हि किं स्यात्, तत्प्रतीकारोपायोवा कः। कथं स चिरस्थायी वर्द्धेत कथं वा कदापि तस्य व्याघातो न स्यादिति चिन्ता। तथा भोगान्यथाभयाद् दुःखं भोगबाधकेषु च द्वेषः समुत्पद्यत एव। स एव तापः। एवं च भोगस्यास्ति तापदुःखता। भुज्यमान स्तु भोगः संस्कारमारभते संस्काराच्च पुन र्भोगप्रवृत्ति रित्येवं क्रमेणास्ति संस्कारदुःखता भोगस्य। क्षणात् सुखोत्पादकतया. क्षणाद् दुःखोत्पादकतया क्षणाद्वा मोहोत्पादकतया प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिशीला, सत्त्वादिगुणवृत्तयः परस्परानुग्रहतन्त्रिणोऽपि—अभिभाव्याभिभावकभाविनावस्थानात् परस्परविरोधिनः। अत एव सर्वं दुःखं विवेकिनो नेतरेषाम्। अक्षिपात्रकल्पा हि योगिनः। यथा ऊर्णातन्तु रक्षिपात्रे न्यस्त उद्वेजयति नान्यत्र गात्रावयवेषु। एवमेवैतानि दुःखान्यक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव दुःखयन्ति नेतरम्। यद् दुःखं भोगेन क्षपितं यच्च भोगारूढं तद्धानाय न प्रयासः। किन्तु संसारबीजं यद्भावि दुःखं तदेव हेयकोटिप्रविष्टम्। योगिनं तदेव क्लिश्नाति। तद्धानमपि तद्बीजसद्भावे न स्यात्। तद्बीजं तु द्रष्टृदृश्ययोः संयोगः। द्रष्टाऽत्मा दृश्यं तु बुद्धिसत्त्वम्। सुखदुःखमोहा बुद्धिविकाराः। बुद्धिसत्त्वमन्तःकरणं वा यदेन्द्रियप्रणालीकया घटपटादिविषयाकारतया सुखाद्याकारतया वा परिणमते

तदा तस्मिन् परिणामे वृत्तिपदाभिलप्ये यच्चित्प्रोज्ज्वलनं तत्-शास्त्रेषु चित्प्रतिसंक्रमतया चिच्छायापत्तितया वा व्यपदिश्यते । लौकिका स्तु तदेव दर्शनं ज्ञानमुपलब्धिरिति व्यपदिशन्ति । एवं च दृश्यं परिणामस्वभावबुद्धिसत्त्वमन्तःकरणं वा । द्रष्टा चापरिणामी तत्सान्निधिस्थ आत्मा । तयो यः संयोग एकीभावो मेलनं वा हेयस्य-दुःखस्य हेतुः । वस्तुत स्तु न पुरुषे संयोगः—स हि—असङ्गः । ततो नापिदुःखम् । दृश्यगतं दुःखमाविवेकसंयोगेन तत्रोपचर्यते । स च तत्फलस्य भोक्ता । त्रिगुणं भूतेन्द्रियात्मकं भोगायाऽपवर्गाय च दृश्यम् । गुणत्रयात्मिका प्रकृति स्तदुत्पन्नानि भूतभौतिकानि च भोगापवर्गप्रयोजकानि विवेकिनां मोक्षमविवेकिनां भोगं च जनयन्ति । सा च त्रिगुणा प्रकृति श्चतुरवस्था । विशेषावस्थाऽविशेषावस्था लिङ्गावस्थाऽलिङ्गावस्थेति । तत्र विशेषाः प्रकृतितो व्यावृत्ता भूतेन्द्रि-यादयः षोडशविकाराः । अविशेषा विकाराणां प्रकृतय स्तन्मात्राण्य हङ्कार श्च षट् । लिङ्गं प्रकृते राद्यं कार्यं महत्तत्वम् । या सूक्ष्मा-दपि सूक्ष्मतमा बीजावस्था यतो महदादिभेदभिन्नं जगदुत्पद्यते साऽ-लिङ्गावस्था । एतत्सर्वमुक्तपूर्वमपि बुद्धिवैशद्याय प्रकारान्तरेणो-पन्यस्यते । आपाततो यो द्रष्टेति प्रतीयते स स्वभावतो ज्ञानस्वरूपः शुद्धः बुद्धिवृत्तौ प्रतिबिम्बनात् तस्य द्रष्टृत्वम् । स पुरुषो न बुद्धेः सरूपो नात्यन्तं विरूपः । ज्ञाताज्ञातविषयत्वेन परिणामिनी बुद्धिः ।

४

येन सहेन्द्रियसन्निकर्ष स्तस्य ज्ञातत्वं येन सह न तस्याज्ञातत्वम् । पुरुष स्तु सदा ज्ञातृत्वेनापरिणामी । परार्था बुद्धिः स्वार्थ स्तु पुरुषः । त्रिगुणा प्रकृति स्ततोऽचेतना । गुणानामुपद्रष्टा पुरुष श्चेतनः । अतोन सरूपो नापि विरूपः । यतो हि स बौद्धं प्रत्ययमनुपश्यन्न-तदात्मापि तदात्मा सम्पद्यते । एवं च तस्य बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बनाद् द्रष्टृत्वं प्रतिविम्बाधारत्वेन प्रकृतितत्कार्याणां दृश्यत्वम् । दृश्यानां विशेषादिरूपेण परिणामः पुरुषभोगापवर्गप्रयोजनाय । जडं लौहं यथा स्वत श्चलनरहितमपि—अयस्कान्तमणिसान्निध्यतः प्रचलति । तथा प्रकृतिरपि पुरुषसान्निधानवशात् सुखदुःखाद्याकारेण परिणता पुरुषस्य भोगं सम्पादयति । यः पुरुषो योगाभ्यासेन प्रोक्तं परिणामतत्त्वं जानाति स विवेकी पुन स्तत्परिणामं न पश्यति किन्तु मुच्यते । नर्त्तकी नाट्यं दर्शयित्वा यथा रङ्गभूमिं पुनर्नोपसर्पति तथा प्रकृतिरपि भोगापवर्गौ सम्पाद्य विरतव्यापारा कृतार्थं पुरुषं नोपगच्छति । नापि प्रकृतिनाशो यतः सर्वमुक्तिः सम्भाव्येत । नित्या हि सा । कृतार्थं प्रति नष्टाऽपि—अकृतार्थं प्रति न तथा । योऽयं संयोगो हेयहेतुतया व्यपदिष्टः स स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः । स्वं दृश्यं तस्य शक्ति र्जडत्वेन दृश्यत्वयोग्यता । स्वामी पुरुष स्तस्य शक्ति श्चेतनत्वेन द्रष्टृत्वयोग्यता । तयोः स्वरूपयो र्या क्रमाद् भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतीति स्तस्य हेतुः संयोगः स्वस्वामिभावाख्यः कार्यगम्यः सम्बन्धः ।

एवं च नायं संयोगो घटकुड्यादिवद् वेदितव्यः किन्तु यया रीत्या जडा प्रकृति श्चेतन श्च पुरुषो दृश्यत्वेन द्रष्टृत्वेन च प्रतीयते तादृशरीति-विशेषोऽत्र संयोगपदाभिलप्यः । स एव संयोग आविद्यकः । सत्याम विद्यायां संयोगः । अविद्या भ्रान्तिज्ञानं भ्रान्तिज्ञानसंस्कारो वा । तत्स्व-रूपं तूक्तपूर्वम् । योगाभ्यासेन चित्तनिरोधे संयोगनाशो भवेत् । तादृशनाश एव हानं यच्चतुर्व्यूहान्तःपातित्वेन प्रागुपदिष्टम् । तद्धानमेव दृशेः पुरुषस्य कैवल्यम् । पुरुषस्य चिद्रूपतयाऽवस्थानं कैवल्यम् । तद्धानस्योपायस्तु विवेकख्यातिरविप्लवा । अन्या प्रकृति रन्य श्च पुरुष इतिज्ञानं विवेकख्यातिः । नाहं शरीरमिन्द्रियं मनोऽ हङ्कारो वा किन्तु निर्लेप श्चिद्रूपः सदाशिवः—इति दृढप्रतीतौ तज्जन्या याऽभूतपूर्वा प्रज्ञा सा विवेकख्यातिः । ततः सुखदुःखबीजे मिथ्याज्ञानमपि नश्यति । तन्नाशे गुणै रसंयोगः पुरुषस्य । एवम-विच्छिन्ना सा विवेकख्यातिर्हानोपायः । ननु—एवंज्ञानादेव सर्वदुःख-निवृत्तौ कृतं तर्हि निर्बीजसमाधिनेति चैन्न । परवैराग्योत्थासम्प्रज्ञात-योगस्यापि तद्द्वारतया मोक्षहेतुत्वाशयात् । अपरवैराग्याद्वि-वेकख्यातौ सुस्थितायां गुणवैतृष्ण्यरूपपरवैराग्योदयेऽसम्प्रज्ञातयोग स्ततः खलु सर्वदुःखोपरम इति परम्परया हानोपायः ख्यातेः । एवं-ख्यातिमतो योगिनः सप्तप्रकाराः प्रज्ञा भवन्ति । ज्ञातव्यं सर्वं ज्ञातं न किञ्चिदवशिष्यते—इत्येका । हातव्या बन्धहेतवः सम्प्रति तु सर्वे

हृता न किञ्चिद्धेयमस्तीति द्वितीया । प्राप्तं प्रापणीयं न किञ्चिदिदानीं प्राप्तव्यमस्तीति तृतीया । सर्वं कृतमनया ख्यात्या न किञ्चित्कार्यान्तरमस्तीति चतुर्थी । एताः कार्यविमुक्तिसञ्ज्ञिकाश्चतस्रोऽवस्थाः । अतः परं चित्तविमुक्तिः त्रिधा । तत्र कृतार्था मे बुद्धिरित्येका । बुध्द्‌यादिरूपा गुणा अपि मे गिरिशिखरच्युता ग्रावाण इव च्युता न पुनः स्वभूमौ स्थितिं यास्यन्तीति द्वितीया । सात्मीभूत श्च मे समाधिः शीघ्रमहं स्वरूपप्रतिष्ठः स्यामिति तृतीया । एतां सप्तविधां प्रज्ञामनुपश्यन् पुरुष कुशल इत्याख्यायते । श्रद्धया योगाङ्गानुष्ठानात् क्रमशो रागादयोऽशुद्धयः क्षीयन्ते, क्षयक्रमानुसारेण ज्ञानं च विवर्द्धते । सा च विवृद्धि र्यदा परां काष्ठां प्राप्नुयात् तदैव विवेकख्याति रुदेति । योगाङ्गानुष्ठानं तु चित्तमलप्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा तत्प्राप्तिकारणम् ।

अष्टाङ्गयोगस्वरूपनिर्वचनम् ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदेनाष्टविधानि योगाङ्गानि । तत्र कानिचिद् योगस्य साक्षादुपकारत्वेनाऽन्तरङ्गसाधनानि यथा धारणादीनि । कानिचन च योगप्रतिपक्ष-

निरासद्वारेण बहिरङ्गानि। यथा यमादीनि। आसनादीनामुत्तरोत्तरोपकारकत्वम्। यथा सत्यासनजये प्राणायामस्थैर्यमिति। एतत्सर्वमभिधास्यमानमुपरिष्टात् सविस्तरम्। अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमपरिग्रह श्चेति यमाःपञ्चधा। कायेन मनसा वाचा सर्वभूतानामपीडनमाहिंसा। केनापि कर्मणा कस्यापि पीडा यथा न स्यात् तथा चेत् प्रयतेत तदैवाहिंसा सिध्द्येतन केवलं प्राणिवधनिवृत्तिमात्रेण। उत्तरे ते सत्यादयो यमानियमा स्तन्मूला इति योगशास्त्रेषु सा प्रथममुपादीयते। शौचादौ तुक्षुद्रजन्तुहिंसाऽपरिहार्या। प्राणायामेन तज्जन्यपापदाहे साऽहिंसैव स्यात्। यथादृष्ट यथा श्रुतं यथानुभूतं च तथा चेद् वचसोच्येत मनसा च संकल्प्येत तत्सत्यम्। वागुक्ता यदि न वञ्चिता भ्रान्ताऽर्थशून्या वा स्यात् सा भूतोपकाराय भवेत्। अन्यथा सत्यमपि यदि भूतोपघाताय तर्हि तत् पापाय भवेत्। तेन पुण्याभासेन नरकं च गच्छेत्। तस्मात् सर्वभूतहितं परीक्ष्य सत्यं ब्रूयात्। अन्यथा मौनमेव वरम्। अप्रियसत्यस्थलेऽपि प्रथा तादृशी। उक्तं च—

"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्"

इति। परद्रव्यापहरणं स्तेयम्। तदभावोऽस्तेयमस्पृहारूपम्। मनसाऽपि कदाचित् स्तेयसंकल्पो न स्यात् तदैव तत्सिद्धिः। ब्रह्मचर्यं वीर्यधारणम्। तत्पूर्वकं वेदाध्ययनार्थं व्रतपरिपालनं वा।

तदपीन्द्रियसंयमं विना न संभवति । उक्तं च दक्षसंहितायाम् ।

> श्रवणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
> संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
> एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
> विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥

इति । केनापीन्द्रियेण यदा श्रवणादिकं न स्यात् तदाऽष्टाङ्गमैथुनत्यागो भवेत् । सात्विकेन मिताहारेण युक्तविहारेण धार्मिकसंसर्गेणेन्द्रियाणि वशीकर्त्तुं शक्यन्ते । तत स्तु सर्वथामैथुनत्यागो भवेत् । तत्त्यागेन वीर्यधारणं स्यात् । तदेव ब्रह्मचर्यम् । तदपि न सर्वेषां समानम् । ब्रह्मचारिप्रभृतीनां सर्वथा मैथुन त्यागः प्रशस्तः । गृहमेधिनां तु स सामयिकः । वीर्यं शरीरस्थितिकारणम् । चित्तस्थैर्यमपि तन्निदानम् । शरीरं तच्चेदविकृतं तिष्ठेत् ततः सर्वेन्द्रियाणां शक्तिरपि वर्द्धेत । कामक्रोधादयोऽपि तद्बलाद् वश्याः स्युः । विषयाणामर्जने रक्षणे क्षये दोषदर्शनात् देहरक्षातिरिक्तभोगसाधनास्वीकारोऽपरिग्रहः । एवमेतेऽहिंसादयो जातिदेशादिविचारमकृत्वा सातत्येनानुष्ठीयमाना महाव्रताय सम्पद्यन्ते । ब्राह्मणं न हन्यां, पुण्ये तीर्थे न हन्यां संक्रान्त्यादौ पुण्ये कालेऽपि तथा । ब्राह्मणार्थं वा हनिष्यामि नान्यत्रेत्यादिना याऽहिंसा तया व्रतमात्रं भवति । सर्वथा हिंसादित्याग स्तु महाव्रतम् । व्रतमात्रं सर्गादिप्रापकम् । महाव्रतं त्वानन्त्याय कल्प्यते ।

निवृत्ति स्तु महाफलेति मानवं वचोऽपि तदुपोद्बलकम् । तथाच व्रतमात्रापेक्षया महाव्रतस्य सर्वदुःखनिवारणनिदानत्वात् तद् यथाऽनुष्ठातुं शक्यते तथा प्रयतनीयमेव । तत्प्रयतनमपि न सुसाध्यं किन्तु क्रमश आश्रमादाश्रमान्तरं गत्वा तुरीये—आश्रमे सर्वथा तत् साफल्यं लभते । इतर आश्रमा स्तु प्रवृत्तिधर्माणः । तत्र तत्र हि यज्ञादिना हिंसादयः स्यु रेव । यज्ञादीन्यवश्यमेव करणीयानि चित्तशुद्धिकराणि हि तानि । गीतायां भगवताप्युक्तम् ।

" यज्ञो दानं तप श्चैव पावनानि मनीषिणाम् " । इत्यादिना । अत्राप्यग्रे स्फुटीभविष्यति । न केवलमुपासनया न वा कर्मणा समीहितासिद्धिः । अस्ति तत्र तत्र द्वयोरेवावश्यकता । भिन्नफले हि ते । निष्कामकर्मणा शुद्धं चित्तमुपासनया समाधीयते । अत एवैकैकनिन्दा शास्त्रेषु श्रूयते । " अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते " इत्यादिना । अस्तु प्रकृतमनुसरामः । योगाभ्यासकालेऽहिंसादिफलं तु वैरत्यागादिकं चित्तशुद्धि श्च । यत्फलं योगशास्त्रेषु सिद्धितयोपवर्ण्यते । कायेन मनसा वाचाऽनुष्ठीयमानाऽहिंसा यदा प्रतितिष्ठेत् तदा तस्य योगिनः सन्निधौ सहजविरोधिनामप्याहिनकुलादीनां निर्मत्सरतयाऽवस्थानं स्यात् । न ते योगिनं हिंसन्ति । तदा योगिनो हिंस्रव्याघ्रादिसंकुलेषु गिरिगह्वरेषु निर्भीकतया स्थित्वा चित्तं समाधातुं शक्नुवन्ति । स्वहृदये हि हिंसावर्जि

परत्र हिंसाबोधसंक्रान्तये निदानम्। अयमेव मे शत्रु स्तं हन्यामित्येवं यदि हिंसा न स्यात् तर्हि तेषां हिंस्राणां हिंसाजन्यभयाभावात् सर्वत्र ऽहिंसैव स्यात् उक्तं च महाभारते—

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा य श्चरते मुनिः।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित्॥

इत्यादिना। सत्यमपि सम्यक्तयाऽनुष्ठीयमानं वाक्सिद्धिदम्। स्वर्गं याहीति स्वर्गं याति। त्वं भस्मसाद् भवेति भस्मीभवति। मिथ्यागन्धानाघ्रातं हि सत्यं यथोक्तफलदम्, नान्यथा। अस्थेयप्रकर्षे योगिनां सन्निधौ विनाप्यभिलाषं सर्वाणि मणिमाणिक्यादीनि रत्नान्युपतिष्ठन्ते। स्वप्नेऽपि चौर्याभिलाषाभाव एवास्तेयप्रकर्षः। ब्रह्मचर्यमुक्तपूर्वं, तत्प्रतिष्ठायां निरतिशयसामर्थ्यलाभः। स्वप्ने जागरणे वा कामोदयाभावाद् रेतः क्षरणाभावेऽणिमादिलक्षणं सामर्थ्यं जायते। तदा यत्र यदुपादिश्येत तत् साफल्यमण्डितं भवेत्। चित्तं च स्थैर्ययोग्यतां लभेत। अपरिग्रहस्थैर्येऽतीतानागतवर्त्तमानजन्म-प्रकारज्ञानम्। कथमयं जन्मपरिग्रहः कोऽहमासं, कथमहमासं, के वा भविष्यामः, कथं वा भविष्याम इत्यादिजन्मप्रकारज्ञानं तस्य भवति। अभ्यासेन शरीरादिभोगोपकरणेषु भोग्यबुद्धिनाशात् सर्वत्र विशिर्ष चित्तमेकत्र स्थितं सत् तत्तद्विजानाति। शौचसन्तोषतपःस्वाध्या-

यश्वरप्रणिधानभेदेन नियमा स्तु पञ्चधा। तत्र शौचं नाम शुद्धत्वम्।
वाह्याभ्यन्तरभेदेन तद् द्विविधम्। तत्र मृज्जलगोमयादिना शरीर-
क्षालनं मत्स्यमांसपलाण्डुलशुनादिभक्षणनिरपेक्षबुद्धिवर्द्धकसात्वि-
कान्नाशनं च वाह्यम्।

अन्नभक्ष्याभक्ष्यविचारः

अन्नमपि सात्विकादिभेदेन त्रिविधम् शास्त्रेषु निर्दिष्टम्। तत्र
घृतदुग्धादीनि सात्विकानि। अतिकट्वम्लादीनि राजसानि।
अमेध्यानि तामसानि तु पलाण्डुलशुनादीनि। उक्तं च गीतायाम्—

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः।
रस्याः स्निग्धाःस्थिराःहृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकमयप्रदाः॥

यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्॥

इति। दुर्गन्धादिद्वाराऽशुद्धिकरत्वेन राजसानि तामसानि
सर्वथा त्याज्यानि। तदभावात् सात्विकानि तूपादेयानि। तत्रापि

हविष्यमन्नमत्यन्तशुद्धिकरत्वेन योगानुकूलमेव । उक्तं च—

" मेध्यं हविष्यं प्रोक्तं प्रशस्तं सात्विकं लघु । "

इत्यादिना । तिलमाषनिवारव्रीहियवशालीक्षुमुद्गदुग्धघृतादीनि हविष्याणि । तेष्वेकं सर्वाणि वा स्वस्वस्वास्थ्यानुकूल्येन ग्राह्यानि। योगशास्त्रेषु योगारम्भकाले वर्ज्याणि संक्षेपत उक्तान्यपि वुद्धिवैशद्याय विस्तरत उच्यन्ते । तद् यथा—

अथ वर्ज्यं प्रवक्ष्यामि योगविघ्नकरं परम् ।
अम्लं रूक्षमं तथा तीक्ष्णं लवणं सर्षपं कटु ॥
वाहुल्यभ्रमणं प्रातः स्नानं तैलं विदाहकम् ।
स्तेयं हिंसा परद्वेष आहङ्कारमनार्जवम् ॥
उपवासमसत्यं च मोहं च प्राणिपीडनम् ।
स्त्रीसङ्गमाग्निसेवां च बह्वालापं प्रियाप्रियम् ॥
अतीवभोजनं योगी त्यजेदेतानि निश्चितम् ।
कट्वम्ललवणं तिक्तं भृष्टं च दधितक्रकम् ।
शाकोत्कटं तथा मद्यं तालं च पनसं तथा ॥
कुलत्थं मसुरं पाण्डुं कुष्माण्डं शाकदण्डकम् ।
तुम्बीं कोलं कपित्थं च कण्टविल्वं पलाशकम् ॥
विल्वं कदम्बजम्वीरं लकुचं लशुनं विषम् ।
कामरङ्गं पियालं च हिङ्गुं वा मणिकेसकम् ॥

योगारम्भे वर्जयेच्च परस्त्रीवह्निसेवनम् ।
काठिन्यं दुरितं चैव सूष्णं पर्युषितं तथा ॥
अतिशीतं चातिचौग्रं भक्ष्यं योगी विवर्जयेत् ।
प्रातः स्नानोपवासादि कायक्लेशविधिं तथा ॥
एकाहारं निराहारं प्राणान्तेऽपि न कारयेत् ।
निषिद्धानि कानिचित् तामसानि कानिचिच्च ॥

तामसानि राजसानि प्रायशो गरिष्ठानि । तेषामशनेन योगान्तराया नानारोगा उत्पद्यन्ते । कदाचिद् रोगाभावेऽपि शरीरादीनां गुरुत्वात् स्वकर्मणि शैथिल्यमुपजायते । क्रमश श्च कामलोभादिपरो योगी योगाच्च् च्यवेत । तन्माभूदिति सात्त्विकं हविष्यान्नं सर्वत्रेष्टम् । एतास्मिन् विषयेऽस्ति भीष्मयुधिष्ठिरयोः संवादो महाभारते । सोऽप्यत्र विन्नीयते परोपकाराय तद् यथा—

आहारान् कीदृशान् कृत्वा कानि जित्वा च भारत ।
योगी बलमवाप्नोति तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥

भीष्म उवाच ।

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भारत ।
स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥

भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिन्दम ।
एकाहारो विशुद्धात्मा योगीबलमवाप्नुयात् ॥

अखण्डमपि मासं सततं मनुजेश्वर ।
उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥

कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतं च वर्षमेव च ।
भयं शोकं तथा श्वासं पौरुषानपि विषयां स्तथा ॥
अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ।
स्पर्शं निद्रां तथा तन्द्रां दुर्जयां नृपसत्तम ॥
दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना ।

अत्र कणशब्देन शालिचूर्णं गोधूमचूर्णं च विज्ञेयम्। पिण्याकशब्द श्च तिलकल्कवाचकः। शिष्टं स्पष्टम्। उपवासोऽप्यत्र कुत्तचिद् विहित क्कुत्रचिन्निषिद्धः। एतद् वैषम्यमवस्थाभेदेन समाधेयम्। योगारम्भे- उपवासो नादरणीयः। अन्यथा गुरूपदेशेन स चेत् क्रियेत न दोषाय। मैत्र्यादिभावनया रागद्वेषादिचित्तमलानां निवर्त्तनमाभ्यन्तरं शौचम्। मैत्र्यादिभावना तूक्तपूर्वाः। द्विविधमपि शौचं सम्यक्तया यथाविधि क्रियमाणमशेषविशेषसिद्धिदं भवति। तथाहि--बाह्यशौ- चाद् द्विविधा सिद्धिः स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्ग श्चेति। शतशो धौतमपि मलमूत्रपूर्णं शरीरं न शुद्ध्यतीति या स्वशरीरे घृणा सा स्वाङ्गजगुप्सा। तत श्च परसंसर्गेच्छा स्वतो निवर्त्तते। स्वपरदेहेषु

सुखकरत्वबुद्धि र्बन्धाय सा चेन् निवर्त्तताऽनायासेन योगी योगसाधना-
नुष्ठानाय प्रभवतीति वाह्यशौचस्य महती प्रयोजनीयता। आभ्यन्तर-
शौचात् पञ्चधा सिद्धिरुपजायते सत्त्वशुद्धिः सौमनस्यमेकाग्रतेन्द्रियजय
आत्मदर्शनयोग्यत्वं चेति। सत्त्वस्य सुखप्रकाशमयवस्तुनः शुद्धिः
रजस्तमोभ्यामनभिभवः सत्त्वशुद्धिः। मानसी प्रीतिः सौमनस्यम्।
चित्तस्थैर्यमेकाग्रता। विषयविमुखानामिन्द्रियाणामात्मन्येवात्रस्थान-
मिन्द्रियजयः। आत्मसाक्षात्कारक्षमत्वमात्मदर्शनयोग्यत्वम्। क्षालित-
चित्तमलस्य सत्त्वोद्रेको भवति। ततः स्वत आनन्द उपजायते।
अविक्षेपाज्जातानन्दस्यैकाग्र्यम्। तत इन्द्रियाणि वशीभवन्ति। तत
स्तु—आत्मसाक्षात्कारयोग्यत्वमित्येतानि क्रमेणाभ्यन्तरशौचात् प्रादु-
र्भवन्ति। अलं बुद्धिः सन्तोषः। पर्याप्तमेतावत् स्वजीविकानिर्वाहा-
येत्येवंरूपा चित्तवृत्तिरिति भावः। तत्प्रकर्षे निरतिशयमनिर्वचनीयं
सुखं प्रादुरस्ति। तृष्णाक्षय एव तत्प्रकर्षः। उक्तं च।

> यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्।
> तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥

इत्यादिना। इदं मे स्यादिदं मे भविष्यतीदमतिमनोरममित्येवं-
रूपोऽभिलाष स्तृष्णा। सा चेन्निवर्त्तेत तर्हि स्वत एव विषयेन्द्रिय-
संयोगानिरपेक्षं सुखं स्यात्। वैषयिकं यत्सुखं तत्सुखाभासमात्रं

विवेकवैराग्यवतो दुःखायैवेति प्रागुपपिष्टम् । द्वन्दसहनं चान्द्रायणादिकं च तपः । द्वन्द शीतोष्णे, सुखदुःखेऽशनापिपासे काष्ठमौनाकारमौने च । चान्द्रायणादीनि स्मृतिप्रसिद्धानि । तदेवपुनः तपः शारीरं वाचिकं मानसं चेति त्रिविधम् । तत्र देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनादिकं शारीरम् । अनुद्वेगवाक्यकथनादिकं वाचानिकम् । मनः प्रसादादिकं मानसिकम् । सात्विकादिभेदेनैतत्सर्वमपि प्रत्येकं त्रिविधम् । श्रद्धया फलाकाङ्क्षाराहित्येन च क्रियमाणं तपः सात्विकम् । मानपूजाभिलाषेण दम्भेन चैव यत्तप स्तद्राजसम् । पराहितेच्छया मोहाद् यत् क्रियते तत् तामसम् । उक्तं च गीतायाम् ।

> श्रद्धया परया तप्तं तप स्तत् त्रिविधं नरैः ।
> अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते ॥
> सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
> क्रियते तदिहप्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥
> मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
> परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥

इति । यमनियमयो रुभयो र्मध्ये तपस उपादानात् पाचकपाठकादिन्यायेन तस्योभयार्थता वेदितव्या । पाचकोऽपि पाठकः किं

न स्यात् । तस्य त्र पृथग्ग्रहणं विना तपः किमपि सिद्धं न भवतीति दर्शनार्थं वेदितव्यम् । तपसः पार्थक्येण ग्रहणाभावे तत्रैव जनो मनो दध्यात्—न च चान्द्रायाणादीनि कुर्यादिति तदुपादानं वा । तपसो दृढतायां सत्यामधर्माः क्षीयन्ते । तत्क्षयादणुत्वादिसामर्थ्यरूपा कायसिद्धिः सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुग्रहणसामर्थ्यरूपेन्द्रियसिद्धि श्चाविर्भवति । वेदादिमोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवादिमन्त्राणां जपो वा स्वाध्यायः । स्वाध्यायप्रकर्षे स्वाभिलाषितदेवा दर्शनसंभाषणादिना योगिनं तर्पयन्ति । अतो वेदे "स्वाध्यायान्मा प्रमदितव्यं" "स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सर्वे" इत्येवंरूपः स्वाध्यायोपदेशो दृश्यते । स्वाध्यायो हि जीवन त्रैवर्णिकानाम् । स्वाध्यायाद् योगमाधनेषु श्रद्धोपजायते, जातश्रद्धस्य क्रमश स्ततो मोक्षोऽपि भवति । इष्टदेवता-दर्शनादे स्तु कथा का । तस्मात् प्रतिदिनं यथाविधि स्वाध्यायोऽ-ध्येतव्यः । परमगुरौ परमेश्वरे सर्वकर्मार्पणमीश्वरप्राणिधानम् । प्रथमपादि तदर्थभावनरूपं प्रणिधानं व्याख्यातमत्र तु सर्वकर्मसमर्पणरूपम् । तत्र प्रथमं ध्यानरूपंमन्तरङ्गसाधनं द्वितीयं तु बहिरङ्गसाधनं योगस्येति भेदः । सन्निपत्योपकारकमन्तरङ्गम् । आरादुपकारकं बहिरङ्गम् । त्रयमेकत्र संयम इत्युक्ते ध्यानं साक्षादुपकारकं, नियमा स्तु-आसनप्राणायामादिनिष्पादनद्वारोपकारका इति तेषां बहिरङ्गत्वम् । तथा च सर्वकर्मार्पणमेवात्र मुख्यतो ध्येयं न तु—ईश्वरतत्त्वम् । न च

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानां द्वितीयपादादावुक्तत्वादत्रतुपौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । तपआदित्रयेणापि तीव्रतरेण योगो भवतीति तत्र सूचयितुमिष्टत्वात् । ननु स्वाध्याय ईश्वरप्रणिधानं च तत्वज्ञानेश्वरानुग्रहाभ्यां योगोपकारकं देहेन्द्रियशोषणात्मकं तपस्तु चित्तक्षोभकत्वेन कथमुपकारकमिति चैन्न । मृदु-तपसोऽशुद्धिक्षयद्वारेण योगसाधकत्वात् । पापाख्या अशुद्धय स्तु विना तपो न तनुतामापद्यन्त इति तपसो ग्रहणं नानर्थकम् । नचेश्वर-प्रणिधानादेव योगनिष्पत्तौ–इतराङ्गवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अन्याङ्गा-नामीश्वरप्रणिधानद्वारा योगनिष्पादकत्वात् । मिलितानां शीघ्रं कार्य-सम्पादकत्वाच्च । इतराङ्गानां स्वतो न तादृशी शक्तिरित्याशयेनेश्वरप्रणि-धानस्यैव प्राधान्येन समाधिसाधकत्वम् । अतः " समाधिसिद्धिरीश्वर-प्रणिधानात् " इति सूत्रकारवचनं नाकाण्डे । एते यमनियमा अपि विष्णुपुराणादिषु दर्शिताः । तद्यथा—

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयपरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां मनसो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥

इत्यादिना । यमनियमाभ्यासकाले योगिनः पूर्वसंस्कारबला-दैन्तरान्तरा हिंसादयो वितर्का उद्भवन्ति । तद्बाधने प्रतिपक्षचिन्तन-

मवश्यमेव कार्यम् । तद्विरोध्यहिंसादिवृत्युद्भावनं प्रतिपक्षभावनम् । तत्स्वरूपं तु वितर्का हिंसादय स्तावत् स्वयं कृता अन्येन कारिता-अनुमादिता श्चेति त्रिधा । कृतादयोऽपि प्रत्येकमस्य मांसेन मे तृप्ति र्भविष्यतीति लोभपूर्वकत्वेनाऽस्यवधेन मे धर्मो भविष्यतीति मोहपूर्वक-त्वेनाऽपकृतमनेनेति क्रोधपूर्वकत्वेन च त्रिधा । तेऽपि लोभादयः सर्वदा न समाः किन्तु कदाचिन्मृदवः कदाचिन्मध्याः कदापि च तीव्राः । तथा च ते हिंसादयो येन केन प्रकारेण वानुष्ठिता नरक-प्राप्तये स्थावरत्वलाभाय चेति चिन्तनम् । संसाराङ्गारे पच्यमानेन सहसा प्राप्तोऽयं तारको योगधर्मो गुरुकृपया न मया पुन स्ता आददानेन वान्तलेहिश्ववद्भवितव्यमित्यसकृच्चिन्तनमहिंसादिप्रतिष्ठा-मूलम् । क्रमप्राप्तमासनं वक्ष्यामः । अस्यते—उपविश्यतेऽनेनेत्या-सनम् । शास्त्ररीत्या करचरणाद्यङ्गविन्यासविशेषेणोपवेशनमासनम् । तद् यदा स्थिरमुद्वेगरहितं च भवेत् तदा योगाङ्गतां भजत । तदा-सनमपि सिद्धासनपद्मासनादिभेदेन बहुविधम् । उक्तं च योगशास्त्रे—

पद्मभद्रासनं चापि तथा सिद्धासनादिकम् ।
आस्थाय योगं युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ।
संवृत्यास्य समाचस्य सम्यग् विष्टभ्य चाग्रतः ॥

पाणिभ्यां लिङ्गवृषणावस्पृशन् प्रयतः स्थिरः ।
किञ्चिदुन्नमितशिरा दन्तै र्दन्तानसंस्पृशन् ॥

संपश्यन् नासिकाग्रं स्वं दिश श्चानवलोकयन् ।
कुर्याद् दृढं पृष्ठवंशमुड्डीयानं तथोत्तरे ॥

उत्तानौ चरणौ कृत्वा उरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
दक्षिणोरुतले वामं पादं न्यस्य तु दक्षिणम् ॥

उरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी पद्मासनं त्विदम् ॥
दक्षिणोरुतले वामं पादं न्यस्य तु दक्षिणम् ।
वामोरुपरि संस्थाप्यमेदर्द्धासनं मतम् ॥

पार्ष्णिं तु वामपादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् ।
वामोरुरुपरि स्थाप्य दक्षिणं सैद्धमासनम् ॥

आसनेषु सिद्धासनं पद्मासनं च विशेषतो योगोपकारकम् । अतस्ते आसने योगशास्त्रे विहिते । इतरासनानि तु कायस्थैर्यादिसाधकानि । निर्जने मनोऽनुकूले स्थाने मठं कृत्वा तत्स्थानं गोमयेनोपलिप्य त्रिकालस्नायी सितभस्मधरः कुशासनोपरि मृगचर्म व्याघ्रचर्म वा संस्थाप्य तदुपरि चैलखण्डमेकमास्तीर्य तस्मिन्नासने–उपविश्य गुरुं प्रणम्य यथोपदेशं सिद्धासनं पद्मासनं वा विधाय प्रतिदिनं सायं प्रात निशीथे रात्रिशेषे च योगी योगमभ्यस्येत् । प्राणायामाभ्यासकालः

सायं प्रात र्ध्यानकाल स्तु रात्रिशेषे च विज्ञेयः। निशीथे रात्रिशेषे च सन्धयोरुभयो रपीति वचनात्। पूर्वोक्तमासनमपि तदैव स्थिरं सुखंचस्यात्—यदा बाल्याभ्यस्तः स्वाभाविके पवेशनप्रकारः परित्यज्येत चित्तं चाकाशादिगतमहत्त्वे सान्निविष्टं स्यात्। दीर्घकालं यदाऽसनं कृत्वा नोद्वेगो नापि किमपि कष्टं स्यात् तदाऽऽसनस्थैर्यं भवेत्। तत स्तु योगी शीतोष्णादिद्वन्द्वै र्नाभिभूयते प्राणायामाभ्यासाय च प्रभवति। श्वासप्रश्वासयो र्गतिविच्छेदः प्राणायामः। पूरके बाह्यवायुराचम्यान्तर्धार्यते तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः। एवं कुम्भकेऽपि। रेचके कोष्ठ्यो वायुर्विरिच्य बहिर्धार्यते तत्रास्ति तयो र्गतिविच्छेदः। प्राणायामसामान्यलक्षणं त्वेतत्। वस्तुत स्तु रेचकपूरककुम्भकात्मको देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः प्राणायामः। देशो नासामारभ्य द्वादशाङ्गुल्यादिपरिमितं बाह्यं स्थानम्। रिच्यमानो वायुः स्वल्पं दूरं चेद् गच्छेत् स सूक्ष्मोऽन्यथा दीर्घः। पूरककाले कुम्भककाले चाभ्यन्तरं सर्वं स्थानं वायुना पूर्णं चेत् स दीर्घोऽन्यथा सूक्ष्मः। पिपीलिकासंचारसदृशः स्पर्श श्चेदनुभूयेत तर्हि वायुपूर्णमिदं विजानीयात्। रेचको यथा यथा सूक्ष्मः, पूरकःकुम्भक श्च दीर्घ स्तथा प्रशस्यो योगोपकारकः स्यात्। क्षणानामियत्तात्रधारणेनावच्छिन्नः कालेन परिदृष्टाः। निमेषस्य चतुर्थभागः क्षणः। एतावता क्षणेन रेचकः पूरकः कुम्भक श्च

कर्त्तव्य इति निर्णीताः कालपरिदृष्टा इत्यर्थः। षट्त्रिंशदादिमात्राभिर्नियमिताः संख्यापरिदृष्टाः। यद्यपि संख्याभिरपि कालनियम एव क्रियते तथापि प्रकारभेदाद् भेदः। देशाद्यन्यतमनियमेन प्रत्यहमभ्यस्यमानः क्रमेण कालवृद्ध्या दीर्घकालव्यापित्वेन दीर्घो भवति वायुसञ्चारस्यातिसूक्ष्मतया च सूक्ष्मो भवति। यत्र नास्ति रेचको नापि पूरकः स केवलकुम्भक श्चतुर्थः। अयमेत्र मुख्यः प्राणायामः। पूर्वोक्तः कुम्भकः स्तम्भवृत्तिर्वा रेचकपूरकयोरन्तराले वर्त्तते। अयं तु न तथेति विशेषः। उक्तं च वाशिष्ठसंहितायाम्—

प्रस्वेदं जनयेद य स्तु प्राणायामो हि सोऽधमः।
मध्यमः कम्पनात् प्रोक्त उत्थानं चोत्तमे भवेत्॥

पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसंभवः।
निश्वासप्रश्वासकौ देहे स्वाभाविकगुणावुभौ॥

तथापि नश्यत स्तेन प्राणायामोत्तमेन हि।
तयो र्नाशे समर्थः स्यात् कर्त्तुं केवलकुम्भकम्॥

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम्।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः सवै केवलकुम्भकः॥

सहितं केवलं वापि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत्।
यावत्केवलसिद्धिः स्यात् तावत्सहितमभ्यसेत्॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेचकपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

प्राणायामस्य सगर्भागर्भविशेषाः पुराणादिषु द्रष्टव्याः । जपध्यानयुतो गर्भः त्वगर्भ स्तद्विवर्जित इत्यादिवाक्यैः । गुरुसन्निधाने स्थित्वा तदादेशतः क्रमेण सेव्यमानोऽसौ सिद्धिदः । ततः सर्वव्याधिक्षयोऽपि भवेत् । अन्यथा पुस्तकं दृष्ट्वा स्वमनीषया क्रियमाणः श्वासकासाद्यशेषरोगकारको भवेत् । हठान्निरुद्धः प्राणो रोमकूपादिषु निसृत्य देहं विदारयन्नशेषान् रोगान् जनयेत् । वन्यगजो गजारि र्वा यथाक्रमेण वश्यतामियात् प्राणोऽपि तथा । उक्तं च—

न प्राणं नाप्यानं वा वेगै र्वायुं समुत्सृजेत् ।
येन शक्तून् करस्थां श्च श्वासवेगै र्न चालयेत् ॥

शनै र्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः ।
न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥

शनैः शनैः प्राणमाचम्य शनैः शनैः श्वोत्सृजेत् । येन शरीरं न कम्पेत न वाऽस्य स्वाभाविकगतावपि वैषम्यं स्यात् । प्राणायामभ्यासकाले–आहारविहारादावपि संयमो विधेयो येनास्य स्वाभाविकगति र्न भज्येत शरीरं च शीघ्रं न नश्येत् । उक्तं च स्वरोदये—

देहाद्विनिर्गतो वायुः स्वभावाद् द्वादशाङ्गुलिः ।
गायने षोडशाङ्गुल्यो भोजने विंशति स्तथा ॥
चतुर्विंशाङ्गुलिः पान्थे निद्रायां त्रिंशदङ्गुलिः ।
मैथुने षट्त्रिंशदुक्तं व्यायामे च ततोऽधिकम् ॥
स्वभावेऽस्य गते मूले परमायुः प्रवर्द्धते ।
आयुःक्षयोऽधिके प्रोक्तो मारुते चान्तरोद्गते ॥

अयं प्राणायामोऽपि प्राणपीडनेन तदपीडनेन च भवति । तत्राद्य स्तु प्राथमिकः । बालानां कृते सा प्रथा कदाचिदाद्रीयते । गुरूपदेशगम्य स्तु द्वितीयो येन शीघ्रं प्राणस्थैर्यं स्यात् । चतुर्विधोऽयं प्राणायामो दीर्घकालं यदा विना क्लेशं हितं मितं योगशास्त्रोक्तमाहारं कृत्वा यथाविधानमभ्यस्यते ततः प्रकाशावरणं क्षीयते । बुद्धिसत्वं हि स्वभावतः सर्वव्यापकं सर्ववस्तुप्रकाशकं च रागद्वेषादिमनोदोषेण पापेन वावृतं नष्टशक्तिकं प्राणायामाभ्यासेन तदावरणभङ्गः स्यात् । धारणाशक्ति रपि ततः सम्पद्यते । अतो महती खलु तदभ्यासावश्यकता । ननु "यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि" (गी), "जप्यैनैव तु संसिद्धेत्" (मनुः) इत्यादिन्यायेन मन्त्रयोगाभ्यासेनैव तत्तत्साफल्यसिद्धौ कृतं प्राणायामेनेति चेन्न । मन्त्रयोगाभ्यासेनापि स्वतः प्राणायामसिद्धौ तदभ्यासनिवारणानुपपत्तेः । अस्ति खलु योगिनामनुभवो यन्मन्त्रयोगाभ्यासकालेऽपि तदृढतायां स्वतः कुम्भक

स्तत श्च क्रमशश्चित्तनिरोधो भवतीति । प्राणायामाभ्यासेन शीघ्रं तन्निरोधोऽन्यथा तु विलम्बेनेति विशेषः । मन्त्रयोगादिषु कोऽपि योगोऽनुष्ठीयेत वायुस्थैर्यसिद्धयेऽस्ति सर्वत्र प्राणायामावश्यकता । अस्तिचतुर्विधो योगो मन्त्रयोगो हठयोगो लययोगो राजयोग श्चेति.

चतुर्विधयोगनिरूपणम्

प्रणवादिमन्त्रजपेन देवताराधनया यो मनोलयः स मन्त्रयोगः । भृगुकश्यपदधीचिजमदग्निप्रभृतयोऽस्योपदेष्टारः । षडङ्गयोगाभ्यासेनाऽष्टाङ्गयोगाभ्यासेन वा यो मनोलयः स योगो हठसञ्ज्ञकः । अस्योपदेष्टारौ गोरक्षमार्कण्डेयौ । गोरक्ष आसनादिसमाध्यन्तानि योगाङ्गान्यभ्यस्य सिद्धिमवाप । गोरक्षमते यमनियमयोः कालान्तरीयतया न योगाङ्गेष्वन्तर्भावः । मार्कण्डेय स्तु अष्टावाङ्गानि योगस्य मन्यत इति भेदः । मूलाधारादिनवस्वेव चक्रेषु मनोलयं कृत्वा लयसञ्ज्ञको योगः साध्यते उक्तंच—

कृष्णद्वैपायनाद्यै स्तु साधितो लयसञ्ज्ञितः ।
नवस्वेव हि चक्रेषु लयं कृत्वा महात्मभिः ॥

वेदव्यासादयोऽस्योपदेष्टारः । एषां मते लययोगाद्देश्यं शक्तिद्वयचालनेन मध्यशक्तिप्रबोधनमेव । ऊर्द्धशक्तिरधःशक्ति श्चेति शक्ति-

द्वयम् । शक्तिद्वयचालनं तु गुरूपदेशगम्यम् । शक्तिस्थानं तु योग-शास्त्राद्विज्ञेयम् । तद् यथा—

प्रथमं ब्रह्मचक्रं स्यात् त्रिरावर्त्तं भगाकृति ।
अपाने मूलकन्दाख्यं कामरूपं च तज्जगुः ॥

तदेव वह्निकुण्डं स्यात् तत्र कुण्डलिनी मता ।
तां जीवरूपिणीं ध्यायेज्ज्योतिस्कां मुक्तिहेतवे ॥

स्वाधिष्ठानं द्वितीयं स्यात् चक्रं तन्मध्यगं विदुः ।
पश्चिमाभिमुखं तच्च प्रवालाङ्कुरसन्निभम् ॥
तत्रोड्डीयानपीठे तु तद् ध्यात्वाऽऽकर्षयेज्जगत् ।
तृतीयं नाभिचक्रं स्यात् तन्मध्ये भुजगी स्थिता ॥

पञ्चावर्त्तं मध्यशक्तिश्चिद्रूपा विद्युदाकृतिः ।
तां ध्यात्वा सर्वसिद्धीनां भाजनं जायते बुधः ॥

चतुर्थं हृदये चक्रं विज्ञेयं तदधोमुखम् ।
ज्योतिरूपं च तन्मध्ये हंसं ध्यायेत् प्रयत्नतः ॥

तं ध्यायतो जगत्सर्वं वश्यं स्यान्नात्र संशयः ।
पञ्चमं कालचक्रं स्यात् तत्र वाम इडा भवेत् ॥

दक्षिणे पिङ्गला ज्ञेया सुषुम्ना मध्यतः स्थिता ।
तत्र ध्यात्वा शुचिज्योतिः सिद्धीनां भाजनं भवेत् ॥

षष्ठं च तालुकाचक्रं घण्टिकास्थानमुच्यते ।
दशमद्वारमार्गं तु राज्यदं तत्र तं जगुः ॥
तत्र शून्ये लयं कृत्वा मुक्तो भवति निश्चितम् ।
भ्रूचक्रं सप्तमं विन्दुस्थानं च तद्विदुः ॥
भ्रुवो र्मध्ये वर्त्तुलं च ध्यात्वा ज्योतिः प्रमुच्यते ।
अष्टमं ब्रह्मरन्ध्रे स्यात् परं निर्वाणसूचकम् ॥
तद्ध्यात्वा सूचिकाग्राभं धूमाकारं विमुच्यते ।
तच्च जालन्धरं ज्ञेयं मोक्षदं लीनचेतसाम् ॥
नवमं ब्रह्मचक्रं स्याद् दलैः षोडशभिर्युतम् ।
सच्चिद्रूपा च तन्मध्ये शक्तिरूर्द्ध्वा स्थिताऽपरा ॥
तत्र पूर्णं मरुपृष्ठे शक्तिं ध्यात्वा मिमुच्यते ।
एतेषां नवचक्राणामेकैकं ध्यायतो मुनेः ॥
सिद्धयो मुक्तिसहिताः करस्थाः स्यु र्दिने दिने ।
कोदण्डद्वयमध्यस्थं पश्यति ज्ञानचक्षुषा ॥
कदम्बगोलोकाकारं ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ऊर्द्ध्वशक्तिनिपातेन ह्यधः शक्ते र्निकुञ्चनात् ।
मध्यशक्तिप्रबोधेन जायते परमं सुखम् ॥

मनोवायुस्थिरीकरणं राजयोगः । तत्स्थीरिकरणमाचार्योपदेशतः चक्रभेदनप्रक्रियया सुसाध्यम् । दत्तात्रेयादयोऽस्याऽनुष्ठातारः । एषां

चतुर्विधानामपि योगानामाधिकारिभेदेन फलं भिद्यते। व्याधिता दुर्वला वृद्धा निःसत्वा मन्दोत्साहा ये तेषामेकात्रस्थापि द्वादशभि र्वर्षैः सिद्ध्यत्यथवा न सिद्ध्यति। ये मध्योत्साहा मध्यरागा मध्यविक्रमा स्तेषामष्ट भि र्वर्षैरेकऽवस्था प्रसिद्ध्यति । वीर्यवन्तः क्षमावन्तो महोत्साहा महाशया ये तीव्रा स्तेषां षड्भि र्वर्षैरेकाऽवस्था सिद्ध्यति। ये च सर्वशास्त्रकृताभ्यासा अतितीव्रा स्तेषां त्रिभिः संवत्सरै रेका-वस्था प्रसिद्ध्यतीति योगशास्त्रविदामाशयः। यमनियमाद्यभ्यासेन शरीरं मन श्च यदा संस्कृतं स्यात् तदा प्रत्याहारोऽनायासेन सिद्ध्यति। चक्षुरादीन्द्रियाणां वाह्यगतिं निरुद्ध्य ध्येयरतचित्तानुवर्त्तित्वमेव प्रत्या-हारः। यथा यथा चक्षुरादीन्द्रियाणि स्वस्वरूपादिविषयदेशं गच्छेयु स्तथा तथा तानि ततः प्रचाव्य पुनः पुन श्चित्तानुगत्यकरणेन प्रत्याहारः स्यात्। उक्तं च विष्णुपुराणे—

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः॥

प्रत्याहारफलमिन्द्रियजयः। शब्दादिसंप्रयोगः स्वेच्छया। चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्ति र्वेन्द्रियजयः। यस्येन्द्रियाणि वश्यानि तस्य नास्तीह किञ्चिदलभ्यम्। उक्तं च गीतायाम्:—

" वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति "

तत्रादौ समाधिफलं क्लेशतनुकरणफलं च क्रियायोगमभिधाय क्लेशानां लक्षणं निर्णीय कर्मणां भेदं प्रदर्श्य विपाकस्य स्वरूपं कारणं चोक्त्वा त्याज्यत्वेन क्लेशादीनां हानादिचतुर्व्यूहानुपदिश्य विवेकख्यातेः कारणभूतानां परस्परोपकार्योपकारकभावेनावस्थितानां प्रत्याहारपर्यन्तानां योगाङ्गानां स्वरूपं फलं च व्याकृतम् ।

योगतत्त्वसंग्रहे द्वितीयपादः समाप्तः

तृतीयपादः

धारणादिसमाध्यन्तयोगाङ्गनिर्वचनम्

उक्तानि द्वितीयपादे यमादीनि समाधेर्बहिरङ्गानि साधनानि । अधुनाऽत्र तस्याऽन्तरङ्गसाधनानि धारणाध्यानसमाधिप्रख्यानि वक्तव्यानि । यतोऽयं योगो यमादिभिः प्राप्तबीजभाव आसनादिभिरङ्कुरितः प्रत्याहारादिभिः कुसुमितो धारणादिभिः फलिष्यति । आध्यात्मिके नासिकाग्रादौ बाह्ये चन्द्रसूर्यादौ–ईश्वरदेवतादिध्यानदेशे वा चित्तस्य स्थापनं धारणा । उक्तं च गारुडे ।—

> प्राङ्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीये च तथोरसि ।
> कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
> किञ्चित् तस्मात् परस्मिं श्च धारणा दश प्रकीर्त्तिताः ।

जीवेश्वरव्यञ्जकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्थानत्वादुक्तान्येतानि धारणायाः प्रकृष्टस्थानानि । द्वादशप्राणायामपरिमितकालपर्यन्तमेकत्र कुत्रापि स्थापनं धारणा । अन्यथा स्वल्पसमयमात्रेणापि धारणापत्तिः । उक्तं च गारुडे—

प्राणायामै र्द्वादशभि र्यावत्कालः कृतो भवेत् ।
स तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥

धारणासाध्यं ध्यानम् । तत्तु यत्र चित्तं धृतं तत्र विषयान्तरपरिहारेण चित्तवृत्तेरेकविषयता । तस्यैव द्वादशप्राणायामकालपर्यन्तं चिन्तनं ध्यानम् । उक्तं च गारुडे—

" तस्यैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणेत्यनेन " ।

तदेव ध्यानं ध्यातृध्यानवृत्तिशून्यं ध्येयमात्रैकगोचरं समाधिः । ध्यानपरिपाकदशायां यत्र नास्ति ध्यानज्ञानं नापि ध्यातृज्ञानं ध्येयस्वरूपमात्रमवभासते स समाधिः । ध्यानद्वादशकालपर्यन्तकालः समाधिः । उक्तं च गारुडे —

ध्यानं द्वादशपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि योजयेत् ।
तिष्ठेत् तल्लयतो युक्तः समाधिःसोऽभिधीयते ॥

ध्यातृध्यानध्येयाकलनावद् ध्यानं, ध्येयमात्रगोचरं तु समाधिरिति तयो र्विशेषः । देशघटितत्वेन नायं समाधिः सम्प्रज्ञातः किन्तु ध्यानविशेष एव । तथाचेदं समाधिसामान्यलक्षणमिति गम्यते । यत्र चिन्तारूपतया निःशेषतो ध्येयस्वरूपं न भासते । सम्प्रज्ञाते

साक्षात्कारोदये समाध्यविषया अपि भासन्त इत्यङ्गाङ्गिनो समाध्यो भेदः। तल्लक्षणं तु शास्त्रेषु दृश्यते तद् यथाः—

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः।
निस्तरङ्गपदप्राप्तिः परमानन्दरूपिणी ॥

निश्वासोच्छ्वासमुक्तो वा निःस्पन्दोऽचललोचनः।
शिवध्यायी सुलीन श्च समाधिस्थःउच्यते।

न शृणोति यदा किञ्चिन्न पश्यति न जिघ्रति।
न च स्पर्शं विजानाति स समाधिस्थ उच्यते ॥

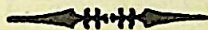
न च सुषुप्त्यादावपि श्रवणाद्यभावात् तत्र समाधिलक्षणमतिव्याप्तमिति वाच्यम्। विवेकख्यातितदभावाभ्यां तयोः परस्परं भेदसत्त्वात्। विवेकख्यात्यादिपूर्वकः समाधिः सुषुप्ति स्तु न तथेति विशेषः। एवं चाऽष्टाङ्गयोगानां फलद्वयं सम्प्रज्ञातयोग स्तद् द्वाराऽसंप्रज्ञातयोग श्चेति। अत्रायं विभागः–विजातीयवृत्तिच्छिन्ना धारणा। अविच्छिन्नं ध्यानं तच्च ध्यातृध्येयध्यानगोचरम्। तद् यदा ध्येयमात्रगोचरं स समाधिः। स एव दीर्घकालव्यापी सम्प्रज्ञातः समाधिः। सोऽपि यदा ध्येयज्ञानशून्यो भवति तदाऽसम्प्रज्ञातः। एकविषयकमेतत् त्रयं संयमः। कस्मिन्नप्यालम्बने प्रोक्ता स्तिस्रो मानसक्रिया धारणाध्यानसमाध्याख्या प्रयुज्यमाना स्तासां संयम

इति तान्त्रिकी सञ्ज्ञा । स एव संयमो यदा श्वासप्रश्वासवत् स्वाभाविको भवेत् तदा महाच्चित्तनैर्मल्यमुपजायते । यत्प्रभावाद् योगी सर्वमतीतानागतसूक्ष्मविप्रकृष्टविषयं ज्ञातुं शक्नोति, वक्ष्यमाणा अणिमादयोऽपि विभूतय स्तस्य प्रादुर्भवन्ति । अजगरो यथैकत्राऽवस्थायापि स्वाभिलषितभक्ष्यं सम्मुखं अवलोकयति योग्यपि तथा । प्रबलेच्छाशक्तिविशेषोऽयं संयमः । अयमपि सहसा न सुसाध्यः स्वाभाविको भवति । किन्तु सोपानारोहनन्यायेन क्रमशो भूमिजयात् सिद्धो भवति । प्राक् स्थूले विषये संयमं विधाय सा स्थूला भूमिरभ्यासेन विजेया पश्चात् सूक्ष्मे चित्तं निवेशनीयम् । नहि प्राक् स्थूलमसाक्षात्कृत्य सूक्ष्मं साक्षात्कर्त्तुं शक्यम् । अत स्तस्य भूमिषु विनियोग इति यत् सूत्रकृतोक्तंतत्तु स्थाने । यमनियमाद्यपेक्षयाऽयमेव संयमः सम्प्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गसाधनम् । यमादय श्चित्तस्थैर्यादिद्वारा परम्परयोभयकारणमयं तु साक्षात्साधनम् । अतो यैः पूर्वजन्मनि यमादयोऽनुष्ठिता स्तेषामिह तदननुष्ठानेनापि सिद्धि र्जडभरतादिषु दृश्यते । विघ्नरूपा हि ते तदाभवन्ति । तदप्यन्तरङ्गसाधनत्रयं निर्वीजस्य समाधे र्वहिरङ्गसाधनम् । विवेकख्यातिपरवैराग्यद्वारा परम्परया हेतुत्वेन साक्षादनुपकारकत्वसद्भावात् । परवैराग्यहेतुको निरोधपरिणामो निर्वीजस्य समाधे र्निदानम् । चित्तं यावन्निवृत्तिकं न भवेत् तावत् तच्चित्तं व्युत्थितम् ।

गुणमयत्वेन प्रतिक्षणपरिणामि चित्तम् । चित्तस्य क्षिप्त्यादिराजसिक-परिणामो व्युत्थानम् । वृत्तिसद्भावात् सम्प्रज्ञातसमाधिरपि व्युत्थान-मेव । चित्तस्य विशुद्धपरिणाम स्तु निरोधः । चित्तं यदा यदा येन येन रूपेण परिणमते तदा तदा तज्जन्यो भविष्यपरिणामबीजतया संस्कार स्तस्मिन् तिष्ठति । चित्तं तस्य धर्मि स एव धर्मः । परवैराग्याभ्यास पाटवहेतुकनिरोधसंस्कारोदय जन्यव्युत्थानसंस्कारतिरोभावाच्चित्तस्य यन्निर्वृत्तिकतयाऽवस्थानं तदेव निरोधपरिणामः । स्वरूपप-रिणामः स्थैर्यं वाऽनर्थान्तरम् । चित्तस्य विसदृशः परिणामो व्युत्थानम् । स्वरूपपरिणाम स्तु निरोधपरिणाम इति तयो र्भेदः । निरोधवासनाप्रचयाच्चित्तस्य निरस्तसमस्त-व्युत्थानसंस्कारमलस्य निश्चलनिरोधधारावाहित्वं भवति । अतो निरोधसंस्कार स्तत्प्रादुर्भाव श्चावश्यमेष्टव्यः । यदा यदा निरोध-संस्काराय प्रयत्न स्तदा तदा तदुदार्ढ्ये चित्तस्य सदृशपरिणामिता स्यादितिभावः । सर्वार्थताक्षयहेतुक एकाग्रतोदय श्चित्तस्य समाधि-परिणामः । सर्वविषयकं विक्षिप्तं चित्तं सर्वार्थम् । एकवस्तुविषय-तैकाग्रता । अभ्यासेन प्रथमाभिभवे द्वितीयस्य यदोदय स्तदैव चित्तस्यैकवस्तुविषयक एकाकारो यः परिणामः स समाधिपरिणाम इत्यभिधीयते । अतीतोत्पद्यमानौ–एकाकारप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता-परिणामः । नष्टो यादृशो ध्येयाकारप्रत्यय स्तादृशः प्रत्यय स्तत

श्चेदुदियात् स एकाग्रतापरिणामः । समाहितचित्तस्याऽसमाधिभङ्गाद्
धारावाहिक एकाकारप्रत्ययसन्तान एकाग्रताबोधक इति भावः ।
एतेन चित्तवद् भूतेन्द्रियाणामपि धर्मलक्षणावस्थाभेदात् त्रिविधा
परिणामा व्याख्याता वेदितव्याः ।

त्रिविधपरिणामनिरूपणम् ।

धर्मिणः पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्य धर्मपरिणामत्वम् ।
तत्तु व्युत्थानधर्माभिभवे निरोधधर्मप्रादुर्भावाद् व्यक्तम् । अवस्थितस्य
धर्मस्याऽनागतादिलक्षणत्यागे वर्त्तमानादिलक्षणलाभो लक्षण-
परिणामः । स च परिणामो निरोधस्यानागताध्वत्यागेन वर्त्तमाना-
ध्वत्यागेऽतीताध्वप्रवेशाद् दर्शितः । लक्षणस्यैव नवत्वपुरातनत्वादिनाऽ
वस्थापरिणामः । यथा तत्र निरोधक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो
भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति । एवं भूतादिषु ते परिणामा
योजनीयाः । मृल्लक्षणस्य धर्मिणः पिण्डरूपधर्मपरित्यागेन घटरूप-
धर्मान्तरोत्पत्ति धर्मपरिणामः । तत्र यो घटस्यानागताध्वपरित्यागेन
वर्त्तमानाध्वप्रवेश स्तत्परित्यागेन चातीताध्वपरिग्रहः स तस्य लक्षण-
परिणामः । लक्षयति कार्यरूपं धर्मं व्यावर्त्तयतीति व्युत्पत्तेः । एवं

लक्षणपरिणामस्य नवत्वपुरातनत्वादिव्यवहारहेतुना साऽवस्थापरिणामः। एतेन भूतादिषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधः परिणामो व्याख्यातः। वस्तुत स्त्वेक एव परिणामः। धर्मस्य धर्मिस्वरूपमात्रत्वात्। नहि सुवर्णस्य कटकादिना यः परिणाम स्तेन भावान्यथात्वं विना स्वरूपान्यथात्वं भवति। एवं च धर्मिणो धर्मः परिणामः। धर्माणां लक्षणैः परिणामः। लक्षणानां चावस्थाभि र्यः परिणामोऽभिहित स्तैः परिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते। द्रव्यस्य पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिः, परिणामः। अतीतानागतवर्त्तमानधर्मानुपाती धर्मी। नियतकार्यकारणरू पतया योग्यतावच्छिन्ना शक्ति रेव धर्मः। तत्रातीताः कृतव्यापाराः, व्यापाराविष्टा वर्त्तमानाः। शक्तिरूपेण स्थिता अनागता व्यपदेष्टुमशक्याः। सर्वेषां कार्याणां कारणे शक्तिरूपेणावस्थानादव्यपदेश्यं कारणमात्रसम्भावितं चेति सर्वं कारणं सर्वकार्यशक्तिमदित्यनुमीयते। दृश्यते हि दावदग्धवेत्रबीजात् कदलीकाण्डोत्पत्तिः। नहि तत्राऽसत उद्भवः सम्भवति। देशकालकर्मादीनामभिव्यञ्जकानां वैचित्र्यादेव क्वचित् किञ्चिदुद्भवति किञ्चिच्च नोद्भवतीति कार्यकारणावस्थायाः स्थिति र्दृढायते। योगिनां तु देशादिप्रतिबन्धकाभावात् सर्वस्मादेव सर्वसम्भवः। अतो नात्र विवदितव्यम्। तान् त्रिविधान् धर्मान् योऽन्वयित्वेन स्वीकरोति स धर्मी यथा मृत्सुवर्णादि श्चूर्णपिण्डघट रुचका द्यन्वयी तथाऽन्योऽपीति

द्रष्टव्यम् । परिणामनानात्वं तु क्रमान्यत्वात् प्रतीयते । सर्वे भावा नियतेनैव क्रमेण प्रतिक्षणं परिणममानाः परिदृश्यन्ते । यथा मृत्कणातो मृत्पिण्ड स्ततः कपालानि तेभ्य श्च घटा इत्येवं रूपेण सर्वाणि द्रव्याणि परिणमन्त इति परिणममानानामेव भेदो न तु द्रव्याणाम् । यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः । एवं पिण्डाद् घटोत्पत्तौ धर्मपरिणामक्रम स्ततो लक्षणपरिणामक्रम स्तत श्चावस्थापरिणामक्रम इति क्रमस्य हेतुत्वं परिणाममात्रे व्यवस्थापितम् । त एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे सति प्राप्तस्वरूपाः । धर्मोऽपि धर्मी भवति—अन्यधर्मस्वरूपेक्षया । यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन सर्वोऽपि धर्मः स एवाभिधीयते तदायं क्रम एकनिष्ठत्वेनैव प्रतीयते । उक्तानि विस्तरतो ज्ञानसाधनानि योगाङ्गानि चित्तस्य परिणामरूपा योगावस्था श्च दर्शिताः । अतः परमाऽपादसमाप्ते र्योगिभि र्जिज्ञासितानामर्थानां साक्षात्काराय विभूतिकामस्य यमनियमादिसाधनसम्पन्नयोगिनो यत्र संयमाद् यादृशी सिद्धि र्भवति तत्सर्वं विशिष्योपक्षिप्यते । संयम स्तूक्तपूर्वो धारणादित्रयलक्षणकः । तत्र पूर्वोक्तधर्मादिपरिणामत्रये संयमादतीतानागतज्ञानं भवति ।

———

योगविभूतिप्रदर्शनम्

अस्य धर्मिणोऽयं धर्मपरिणाम स्तस्य चायं लक्षणपरिणामो लक्षणस्य चायं नवत्वपुरातत्वाद्यवस्थापरिणाम इत्येवं परिणामत्रये परिहृतविक्षेपतया संयमात् साक्षात्कारे किञ्चिदतिक्रान्तमुत्पत्स्यमानं च तत्सर्वं योगी जानाति ॥

शब्दार्थज्ञानानां प्रविभागसंयमात् सर्वभूतशब्दज्ञानम् । शब्दो वर्णरूपः पदरूपो वाक्यरूप श्च वागिन्द्रियेणोत्पद्यमानः श्रोत्रग्राह्यः । अर्थ स्तद्वाच्यो जातिगुणक्रियादिः । ज्ञानं तदाकारा बुद्धिः । व्यवहारकाले परस्परभिन्नानामप्येतेषामविभक्तप्रत्ययो भवति । एषां यो विभागज्ञो, वर्णव्यङ्ग्यं पदं पदव्यङ्ग्यं वाक्यं शक्त्यादिवृत्त्या बोधकमिति शब्दतत्वम् । अर्थो द्रव्यगुणजात्यादि र्वाच्यो लक्ष्य श्चेत्यर्थतत्वम् । शब्दादन्योऽर्थविषय श्चित्तस्थप्रत्यय इति ज्ञानतत्वमिति तत्र संयमादिममेवार्थमिमे वदन्तीति सर्वेषां भूतानां पशुपक्ष्यादीनां यः शब्द स्तत्र ज्ञानं योगिनां भवति ॥

संस्कारसाक्षात्कारात् पूर्वजन्मज्ञानम् । अनुभवजाः कर्मजा श्चेति द्विविधा वासनारूपाः संस्कारा श्चित्तस्य । तत्रानुभवजाः स्मृतिफलाः । कर्मजा स्तु धर्माधर्मरूपाः सुखदुःखादिफलाः । संयमेन तेषु

साक्षात्कृतेषु स्वीयपरकीयजन्मपरम्परानुभवो योगिनां भवति । जीवः पूर्वजन्मनीह जन्मनि वा यत्किञ्चित् करोति यत्किञ्चिच्चानुभवति तत्सर्वं चित्तेऽतिसूक्ष्मतया बीजेऽङ्कुरवत् स्थित्वा वासनापदाभिलप्यं संस्कारपदवेदनीयं वा भवति । तेषु येऽनुभवमात्रनिष्पादिता ज्ञानजा स्ते स्मृतिहेतवो न ततो जात्याद्यात्मका विपाकाः । तदन्ये ये शुभाशुभकर्मानुष्ठानजन्याः कर्मजा स्ते विपाकदायिनः । तेषां च शास्त्रेषु धर्माधर्मतया पुण्यपापतया शुभाशुभादृष्टतया च व्यपदेशो दृश्यते । सोऽयं संस्कारो न प्रत्यक्षगोचरः । गुरूपदेशतः शास्त्रतोऽनुमानत श्च तदुभयसंस्कारस्वरूपावधारणं भवेत् । तत स्तत्र संयमो विधीयते । संयमे परिपक्वे विद्युत्प्रकाशवत् पुर्वोक्ताः संस्काराः प्रतीयन्ते ॥

धर्माधर्मसाक्षात्कारे पूर्वजन्मविवरणं योगिभिः स्मर्यते । तदानीं स्मृतिहेतूद्बोधकाभावेऽपि योगजधर्मबलात् पुर्वानुभूतं पुर्वानुष्ठितं च स्मृतिपथारूढं स्यात् । अस्ति पुराणे काचनाऽऽख्यायिकैतद्विषयिणी । तथाहि—आसीत् कस्मिन्नपि काले जैगीषव्यनाम्ना प्रसिद्धः कश्चन महायोगी । स खलु संयमबलाद् धर्माधर्मादीन् साक्षात्कृत्य दशसु महाकल्पेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यन् विवेकज्ञानं लेभे । एकदा-आवट्यनामको लिङ्गशरीरमात्रविहारी कश्चन तनुधरो महर्षि स्तमुपगम्य पप्रच्छ भगवन् !—अनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन भवता दशसु महा-

कल्पेषु सुरनरतिर्यग्योनिषूत्पद्यमानेन कुत्र कीदृशं सुखदुःखमनुभूतं कुत्र वा तदाधिक्यं तत्सर्वं विज्ञातुमिच्छामि । जैगिषव्य उवाच-आयुस्मन् मया पुनः पुन र्देवमनुष्यपश्वादिषूत्पद्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव नास्ति कुत्रापि सुखलेशमात्रम् । आवट्यः-प्राह यदिदं प्रकृतिवशित्वमनुत्तमं च सन्तोषसुखं तदपि किं दुःखकोटौ निविष्टम् । जैगिषव्य उवाच लौकिकसुखापेक्षयाऽनुत्तममपीदं कैवल्यापेक्षया तु दुःखमेव । तृष्णैव सर्वत्र दुःखबीजम् । तृष्णासमुच्छेदाद् यत् कैवल्यं तदेवानुत्तमं सुखमिति । अस्याः कथाया स्तात्पर्यं तु सर्वेऽपि पूर्वजन्मवृत्तान्तज्ञानाय श्रद्धालवो भूत्वा संयमेन तत्साक्षात्कर्तुं प्रभवेयुरिति ॥

केनाचिन्मुखरागादिना परचित्तं सामान्यतो ज्ञात्वा तत्र संयमेन साक्षात्करणात् परचित्तस्य ज्ञानं भवति । परन्तु तज्ज्ञानं तु निरालम्बनम् । कस्मिन् तद् रक्तं तन्न जानातीति । अतः संयमेन परचित्तमात्रं साक्षात्कृत्याऽस्येदानीं किमालम्बनमिति स्वचित्तं यदा प्रणिधीयते योगिना तदैव तस्य तात्कालिकमालम्बनं ज्ञातुं शक्यते ॥

कायरूपे संयमात् तत्कायप्रत्यक्षताहेतुस्तम्भे चक्षुः प्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानम् । पञ्चात्मकः कायो रूपवत्तया चाक्षुषो भवति । तत्र यदा रूपे संयमविशेषः क्रियते नास्ति मे काये रूपमिति तदा

रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तभ्यते परकीयचक्षुःप्रकाशासंयोगोऽपि जायते । तस्मिन् सति परकीयचाक्षुषज्ञानाविषयत्वरूपमन्तर्धानं योगिकायस्य भवति । अयमाशयः—योगिभि र्यदा नास्ति मे काये रूपमिति निषेधमुखेन संयमः क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तिलोपात् तत्र योगिकाये दर्शकानां चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽदृश्यो योगीति व्यपदेशो भवति ॥

रूपसंयमवच्छब्दादिषु संयमात्—शब्दान्तर्धानं स्पर्शान्तर्धानं रसान्तर्धानं गन्धान्तर्धानं च जायते । न तेषां गन्धः प्राप्यते न वा तेषां वाक्यान्यपि श्रूयन्ते । न च तान् स्प्रष्टुमपि शक्नोति कश्चन । अयमाशयः—यदा कायस्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसंयमात् तेषां ग्राह्य-शक्तिः स्तभ्यते तदा श्रोत्रादिसान्निकर्षप्रतिबन्धाद् योगिनः शब्दादिकं बधिरेणेव केनापि न श्रूयते ॥

सोपक्रमे निरुपक्रमे च कर्मणि संयमात् स्वपरमृत्युज्ञानम् । फलदानोत्मुखं कर्म सोपाक्रमम् । निरुपाक्रमं तु तद्विपरीतम् । एत-स्मिन् द्विविधे कर्मणि यः सयमं करोपि तस्य योगिनोऽमुस्मिन् देशे काले च मरणं भविष्यतीत्येवं साक्षात्कारो भवति । अरिष्टेभ्योऽपि मृत्युज्ञानं भवेत् । आध्यात्मिकादिभेदभिन्नानि त्रिविधान्यरिष्टनि । तत्राध्यात्मिकं पिहितकर्णः स्वदेहे घोषं न शृणोति । नेत्रेऽवष्टब्धे ज्योति

र्न पश्यति । तथाधिभौतिकं—यमपुरुषान् पितॄनतीतां श्च पश्यति। एवं च वहून्यरिष्टानि योगशास्त्राद्विज्ञेयानि । यज्ज्ञानादुपस्थितो मे मृत्युकाल इति ज्ञानं जायते । मृत्युकालज्ञानाच्च योगी शीघ्रं प्रारब्ध-कर्मसमाप्तये यतते ॥

मैत्र्यादिषु संयमाद् वलानि । मैत्रीमुदिताकरुणाख्या स्तिस्रो भावना उक्ताः । तासु संयमान् मैत्रीवलं करुणावलं मुदितावलं च लभन्ते योगिनः । यल्लाभाद् योगी प्राणिमात्रस्य सुखदः सुहृद् दुःखा-दुद्धर्त्ताऽपक्षपाती च भवेत् । पापशीलेषु मैत्र्यादिशून्यतारूपोपेक्षा न तु भावना । तत श्च न तत्र समाधिरपेक्षितः । एवं च न वलमुपेक्षातः ॥

हस्त्यादिवलेषु संयमात् तत्तद्वलानि भवन्ति । हस्तिवले वायुवले वैनतेयवले च संयमाद् वायुवलं हस्तिवलं वैनतेयवलं च लभन्ते योगिनः ॥

प्रथमपादोक्ताया ज्योतिष्मत्या आलोकं सूक्ष्मे परमाण्वादौ व्यवहिते भूम्यन्तर्गते विप्रकृष्टे मेरुपार्श्वस्थादौ विन्यस्य सूक्ष्मव्यव-हितविप्रकृष्टज्ञानं जायते । आयमाशयः—हृदये ज्योतिष्मती प्रवृत्ति र्यदा प्रोज्ज्वलिता स्यात् तदा चित्त एवंभूता प्रकाशशक्तिरुत्पद्यते

यद्बलाद् योगी यदेव द्रष्टुं वाञ्छति तदेव तत्क्षणात् पश्यति । लोके च स दिव्यचक्षुरिति गीयते ॥

सुषुम्णाद्वारके सूर्यमण्डले योगी संयमं विधाय भुवनज्ञानं लभते । सूर्यमण्डले सुषुम्णां नाडीं संयुज्य योगी समाहितो भवतीति तन्मण्डलं सुषुम्णाद्वारतया व्यपदिश्यते । व्याससम्मतभुवनविस्तार स्तु–अधस्तादुपवर्ण्यते । तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदित्येष भूर्लोकः । मेरुपृष्ठादारभ्याऽध्रुवाद् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्ष-लोकः । तत्परः स्वर्लोकः पञ्चविधो माहेन्द्र स्तृतीयलोकः । चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधो ब्राह्मः–यद् यथा–जनलोक स्तपो-लोकः सत्यलोक इति । ब्राह्म स्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्य स्ततो महान् । माहेन्द्र श्च स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजा इति संग्रह-श्लोकः । तत्रावीचेरुपर्युपरिनिविष्टाः षट्–महानरकभूमयो घनसलि-लानलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठाः–महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरवकाल-सूत्रान्धतामिस्राः । यत्र स्वकर्मोपार्जितदुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायु दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते । ततो महातलरसातलातलसुतलवितलतल-तलपातालाख्यानि सप्तपातालानि । भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती । यस्याः सुमेरु र्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः । तस्य राजतवैदूर्यस्फटिक-हेममणिमयानि शृङ्गाणि । तत्र वैदूर्यप्रभानुरागात्–नीलोत्पलपत्र-श्यामो नभसो दक्षिणो भागः, श्वेतः पूर्वः, स्वच्छः पाश्चिमः, कुरण्ड-

काभ उत्तर:, दाक्षिणपार्श्वे चास्य जम्बू:—यतोऽयं जम्बूद्वीपः तस्य। सूर्यप्रचाराद् रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्त्तते। तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उदीचीना स्त्रयः पर्वता द्विसहस्रायामाः, तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसाहस्राणि—रमणकं हिरण्मयमुत्तराकुरव इति। निषध-हेमकूटहिमशैलाः दाक्षिणतो द्विसहस्रायामाः। तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसाहस्राणि—हरिवर्षं किम्पुरुषं भारतमिति। सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वा माल्यवत्सीमानः, प्रतीचीनाः केतुमाला गन्धमादनसीमानः। मध्ये वर्षमिलावृतम्। तदेतद् योजन-साहस्रं सुमेरो र्दिशि तदर्द्धेण व्यूढं, स स्वल्वयं शतसहस्रायामो जम्बू-द्वीप स्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्ठितः। तत श्च द्विगुणा द्विगुणा शाककुशक्रौञ्चशाल्मलमगधपुष्करद्वीपाः सप्तसमुद्रा श्च सर्षपराशिकल्पाः सविचित्रशैलावतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्ड-क्षीरस्वादूदकाः सप्तसमुद्रवेष्ठिता वलयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः। तदेतत् सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्था-नमण्डपमध्ये व्यूढम्। अण्डं च प्रधानस्याणुरवयवो यथाकाशे खद्योतः। तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगन्धर्व-किन्नरकिम्पुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकू-ष्माण्डविनायकाः प्रतिवसन्ति, सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः, सुमेरु स्त्रिदशानामुद्यानभूमिः। तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमान-

सामित्युद्यानानि । सुधर्मा देवसभा, सुदर्शनं पुरं वैजयन्तः प्रासादः ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा वायुविक्षेपानियमेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्युपरिसन्निविष्टा विपरिवर्त्तन्ते । माहेन्द्रनिवासिनः षड् देवनिकायाः । त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्याः तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्त्तिनः परिमितवशवर्त्तिन श्चेति । सर्वे संकल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृन्दारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवाराः । महतिर्लोके प्राजापत्ये पञ्चविधोदेवनिकायः, कुमुदाः ऋभवः प्रतर्दना अञ्जनाभाः प्रचिताभा इति । एते महाभूतवशिनो ध्यानाहारा कल्पसहस्रायुषः प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायो ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अमरा इति । एते भूतेन्द्रियवशिनः । द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः, अभास्वरा महाभास्वराः सत्यमहाभास्वरा इति । एते भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः सर्वे ध्यानाहारा ऊर्द्धरेतस ऊर्द्धमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिषु—अनावृतज्ञानविषयाः । तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकायाः, अच्युता शुद्धनिवासाः सत्याभाः सञ्ज्ञासञ्ज्ञिन श्चेति । अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः । तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः, शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः, सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिन श्चास्मितामात्रध्यानसुखाः । तेऽपि त्रैलक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति । त एते

सप्तलोकः सर्व एव ब्रह्मलोकाः। विदेहप्रकृतिलया स्तु मोक्षपदे वर्त्तन्ते न लोकमध्ये न्यस्ता इति। एतद् योगिना साक्षात्कर्त्तव्यं सूर्य-द्वारे संयमं कृत्वा। ततोऽन्यत्रापि। एवं तावदभ्यस्येद् यावदिदं सर्वं दृष्टम् ॥

चन्द्रे संयमात्—नाक्षत्रसन्निवेशज्ञानं जायते। ननु सूर्ये संयमाद् भुवनज्ञानसत्त्वे कृतं तावच्चन्द्रसंयमेनेति चेन्न। सौरतेजसा तारकाणामभिभूतत्वेन तदानीं तज्ज्ञानाभावे पार्थक्येन निर्देशात्। एवं चन्द्रे संयमात् तद्व्यूहज्ञानमात्रं न तद्गतिज्ञानम्। तद्गति-जिज्ञासया ध्रुवे संयमो विधेयः। ततस्तु तद्गतिज्ञानं स्यात्। निश्चल-नक्षत्रेषु यत् प्रधानं तद् ध्रुवनक्षत्रम्। तत्र संयमं विधायेयं ताराऽयं ग्रह इयता कालेनामुं राशिमिदं नक्षत्रं यास्यतीति सर्वं योगी विजानाति ॥

नाभिचक्रे संयमात् कायसन्निवेशज्ञानं स्यात्। शरीरमध्यभागे यन्नाभिचक्रं तत्र संयमं विधाय तदभ्यन्तरे यत्किञ्चिदस्ति योगी तत्सर्वं विजानाति ॥

कण्ठकूपे संयमात् क्षुत्पिपासानिवृत्तिः। जिह्वाधःस्थस्य तन्तो मूलादारभ्योरःपर्यन्तं छिद्रं कण्ठकूपः कूपाकारं छिद्रमिति। तत्र

संयमेन साक्षात्कारे क्षुत्पिपासानिवृत्तिरूपा सिद्धि र्भवति । भावना-प्रकार स्तु गुरुमुखात् प्रत्येतव्यः ॥

कूर्मनाड्यां संयमाच्चित्तस्थैर्यम् । कुण्ठकूपादधस्तादुरसि कुण्डलितसर्पवदवस्थिततया कूर्माकारं हृदयपुण्डरीकाख्यं यन्नाडीचक्रं तत्र कृतसंयमो योगी स्थिरां चित्तवृत्तिं लभते । द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्त्तिनामितराद्दृश्यानां दिव्यपुरुषाणां साक्षात्कारो मूर्द्धज्योतिषि संयमात् स्यात् । शिरः कपाले ब्रह्मरन्ध्राख्यं छिद्रमस्ति । यथा गृहाभ्यन्तरस्थमणेः प्रचरन्ती प्रभा कुञ्चिता तद्विवरदेशे संघटते तथा हृदयस्थः प्रकाशः सुषुम्णायोगाद् विप्रसृत स्तत्रैव संपिण्डितो भवति तदेव मूर्द्धज्योतिरित्याख्यायते योगिभिः । यदेतज्ज्योतिः संयमेन साक्षात्क्रियते तदा सिद्धपुरुषाणां दर्शनं भवति ॥

प्रातिभज्ञानाद्वा सर्वं जानाति योगी । नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः प्रतिभा । ऊह स्तर्कों वा प्रतिभा । तदुत्थं ज्ञानं प्रातिभम् । प्रकृतिपुरुषयो र्विवेकज्ञानस्य पूर्वं रूपं तत् संसारनिस्तारकम् । यथा सूर्योदयात् प्राक् प्रादुर्भूतया प्रभया सर्वं दृश्यते तद्वत्—विवेकप्राक-कालिकेन तेन मनोमात्रजन्येन प्रातिभेनेतरसंयमं विना प्रकृतिप्राकृतिकवस्तुजातं ज्ञायते ॥

हृदये संयमात्—चित्तज्ञानं स्यात् । स्वपराचित्तगतान् रागदीन् योगी विजानाति ॥

पुरुषसिंहासनकल्पे चित्ते ज्ञाते तद्विवेकेन पुरुषसाक्षात्कारो भवति । तद्विवेकोपायस्तु सूत्रकृतोक्तम् । तद् यथा—

" सत्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषाद् भोगः परार्थत्वादन्यस्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् " ।

भोग्यभोक्तृत्वेनात्यन्तभिन्नयो र्बुद्धिपुरुषयोः प्रत्ययद्वयाविवेको भोगः । स च पुरुषस्य चिन्मयस्यार्थः शेषभूतः । तस्मादन्य श्चित्स्वभावो यो विम्बभूतः स च स्वार्थो नान्यशेषः । तयोः स्वार्थपरार्थप्रत्यययो र्मध्ये परार्थाद्विवेकेन स्वार्थे संयमात् पुरुषज्ञानं स्यात्। अयमाशयः—प्रकाशरूपं सुखादिस्वभावकं बुद्धिनामकमन्तःकरणद्रव्यं सत्वं, तच्चेतयिता चैतन्यपदार्थः पुरुषः । सुखाद्याकारेण परिणतायां बुद्धौ पुरुषप्रतिविम्वनात्—बौद्धपरिणामा अपि चैतन्याकाराकारिता स्युः । यथा चन्द्रप्रतिविम्वितं स्वच्छं जलं तदाकारतामियात् तद्वत् पुरुषप्रतिविम्वता वुद्धिवृत्तिरपि तदाकारा स्यात् । वुद्धिवृत्ते स्तादृशाकारापत्ति रेव भोगः । वुद्धिपरिणामात्मको भोगो वुद्धिधर्मः पुरुष स्तस्य निमित्तकारणम् । अतः स भोगः परार्थः । तदतिरिक्त श्चान्यः स्यार्थप्रत्ययः । पुरुषमात्रावलम्बनः निर्विकारवुद्धिनत्वे यदा-

पुरुषः प्रतिविम्बते तदैव सावस्था स्वार्थप्रत्ययवाच्या भवति । तस्मिन् प्रत्यये कृतसंयमो योगी पुरुषज्ञानं लभते । ननु पुरुषज्ञानं भवतीत्युक्तं तत्पुरुषज्ञानं किं बुद्धिसत्वस्य किं वा पुरुषस्य भवति ? आद्ये बुद्धेरपि चेतनत्वापत्तिः । अन्त्ये स्वस्य स्वज्ञेयत्वेन कर्मकर्तृविरोधः, सदैव ज्ञानप्रसङ्ग श्च । किं तर्हि न तज्ज्ञानं स्यात् ? स्यादेव । सत्वस्य जडत्वाद् तद्धर्मेण पुरुषो न दृश्यते, किन्तु पुरुष एव बुद्ध्यारूढमात्मानं पश्यति । न चात्र कर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृरोधे हि स्वस्मिन् स्वसम्बन्धानुपपत्तिरेव बीजं प्रकाशसम्बन्धस्यैव प्रकाश्यरूपत्वात् । अनुभवप्राप्त्योरेकार्थत्वाच्च । स च सम्बन्ध एकस्मिन्नपि बिम्बप्रतिबिम्बाख्यरूपमभेदेनोपपन्न इति । नन्वेवमपि परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपं कर्मलक्षणं पुरुषे न घटत इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञातृज्ञेययो र्भेदसत्वात् । आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वात् केवलस्य चज्ञेयत्वात् । चेतनात्मा स्ववेदन एवेति स्मृत्यनुसारेण स्वप्रकाशत्वमात्मनः स्वज्ञेयत्वमेव । तथाच तज्ज्ञेयत्वमपि नानुपपन्नम् । "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इत्यादयः श्रुतयोऽपि पुरुषस्य स्वज्ञेयत्वमेव समर्थयन्ति । अज्ञेयत्वे च विज्ञातारं को विजानीयादित्येवोच्येत । इत्यास्तामन्यत्र विस्तरः ॥

तादृशस्वार्थसंयेन योगिनः प्रातिभज्ञानं श्रावणज्ञानं वेदनाज्ञानमादर्शज्ञानं स्वादज्ञानं वार्त्ताज्ञानं चोत्पद्यते । प्रातिभज्ञानमुक्तपूर्वं येन

सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतवर्त्तमानज्ञानं स्यात्। दिव्यशब्दानुभवः श्रावणज्ञानं येन योगी दिव्यशब्दं शृणोति, दिव्यस्पर्शानुभवो वेदना, यया दिव्यस्पर्शमनुभवति। चाक्षुषज्ञानमादर्शज्ञानं येन दिव्यरूपं पश्यति। रासनज्ञानं स्वादज्ञानं येन तेषां दिव्यरसानुभव भवति। गन्धज्ञानं वार्त्तज्ञानं, येन स्वर्गीयं पुण्यगन्धमानुभवति योगी। तथा च मनआदीनां प्रातिभादिसञ्ज्ञिकाः सामर्थ्यविशेषरूपा सिद्धयो भवन्ति यत्सामर्थ्यात् तत्तज्ज्ञानं स्यात्। वेदनाद्या स्तु सञ्ज्ञाः —त्वक्चक्षूरसनघ्राणानां सामर्थ्येषु बोध्याः॥

ते प्रातिभादयः समाधिकाल उत्पद्यमाना हर्षविस्मयादिजनकत्वेनान्तराया व्युत्थानपेक्षया तु सिद्धयः। अहो मे सामर्थ्यमेते जना मामनुवर्त्तन्ते पूजयन्ति च देववत्। न मे समोऽस्ति इत्यादिभावनाभावितो योगी योगाच्च्यवेत संसारे च निमज्जन् पुनः पुनर्जन्म मृत्युं च लभते। अत स्ते समाधिनिष्पत्तौ विघ्नरूपाः॥

कर्मबन्धक्षयात् स्वशरीरे स्वचित्तस्य प्रवेशनिर्गमज्ञानात् परशरीरप्रवेशः। सर्वगामिनोऽपि चित्तस्य धर्माधर्मनिमित्तमेकत्रावस्थानं बन्धः। स एव यदा समाधिबलात्–शैथिल्यमापद्यते। अनया नाड्यैवं प्रकारेण चित्तं शरीरे प्रविशति निर्गच्छति चेति यदा समाधिबलाज्ज् जानाति योगी तदा स चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य

शरीरान्तरे निक्षेप्तुं शक्नुयात् । राजानुकारिभृत्यवच्च चित्तमनुवर्त्तन्त इन्द्रियाणि । तत्र प्रविष्टो यथापूर्वमाहारादिकं करोति स्वशरीरवच्च व्यवहरति ॥

संयमेनोदानवायौ स्वाधीने जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च स्वाधीना स्यात् । वृत्तिद्वयं समस्तानामिन्द्रियाणां वाह्यमाभ्यन्तरीणं च । तत्र वाह्या वृत्ति रूपाद्यालोचनलक्षणा । आभ्यन्तरी च जीवनशब्दवाच्या । तस्या एव प्राणादिलक्षणा पञ्चतयी क्रिया । तत्र प्राण आनासिकात आ च हृदयादवस्थितः । समं नाडिषु रसानां नयनात् समानः । हृदयादारभ्य नाभिपर्यन्तमस्य वृत्तिः । मूत्रपूरीषगर्भादीनामपसरणहेतुरपानः । अस्याऽनाभेः पादतलपर्यन्तं वृत्तिः । रसादीनामूर्द्धं नयनादुदानः । अस्य नासिकाग्रमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं वृत्तिः । सर्वदेहव्यापिवृत्तिको वलवत्कर्महेतुको व्यानः । एषु मुख्यः प्राण स्तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्रुतेः । तत्रोदानवायु र्यदा संयमेन स्वायत्तः स्यात्तु तदा जलपङ्कादीनामुपरि सञ्चरत स्तेष्वसङ्गः स्यात् । मरणवेलायामार्चिरादिमार्गेण गमनाय स्वेच्छया मरणं च स्यात् ॥

समानजयात्तु तेजोविशेषलाभः । समानस्य वायोः संयमेन वशीकरणात् कायाग्नेरद्भूततेजसा प्रज्वलन्निव दृश्यते योगी ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं स्यात्। शब्दग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रं, तच्चाहङ्कारिकम् । वास्यादि-करणसाध्या यथा च्छिदादिक्रिया तद्वदिह शब्दग्रहणक्रियाऽपि करणसाध्या भवितुमर्हति, तत्करणं तु श्रोत्रम् । नात्र चक्षुरादीनां करणत्वं, तेषां सद्भावेऽपि वधिरेण शब्दाश्रवणात् । आकाशं श्रोत्राधिष्ठानं शब्दगुणकम्। श्रोत्रेण सह शब्दतन्मात्रजाताकाशस्याऽ-स्ति कश्चन सम्बन्ध आधाराधेयभावलक्षणः। आकाशं तस्याऽधारः श्रवणं त्वाधेयम्। योगिनो यदाऽकाशेन सह श्रोत्रस्य तादृशं सम्बन्धं शास्त्रतो गुरुमुखाद्वा विज्ञाय तत्र संयमं कुर्यु स्तदा दिव्यं श्रोत्रं लभेरन्। तदानीं तेषां श्रवणेन्द्रियमेतादृशं तीव्रं स्याद् यद्बलात् ते सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टशब्दजातमनायासेन शृणुयुः । एतेन वायुना सह त्वगिन्द्रियस्य तेजसा सह चक्षुषः, जलेन सह रसनेन्द्रियस्य पृथिव्या सह घ्राणस्य चाऽधाराधेयभावसम्बन्धं ज्ञात्वा तत्र च संयमं विधाय योगिनो दिव्यं स्पर्शादिकं लभन्त इत्यपि व्याख्यातं भवति

एवं कायाकाशयोः सम्बन्धे संयमात्—लघुतूलादिषु समापत्ते राकाशगमनम् । आकाशस्याऽवकाशदातृत्वाद् यत्रासनादौ शरीरं तिष्ठति तेन सह तस्य सम्बन्धः प्राप्तिः। तत्र कृतसंयम स्तत्सम्बन्धं स्वेच्छाधीनं कृत्वा लघुषु तूलादौ परमण्वादौ च वा समापत्तिं लब्ध्वा

लघु भवति । ततः पृथिव्यामिव जले सञ्चरति, क्रमेणोर्णनाभतन्तुषु पश्चादादित्यरश्मिषु—अनन्तरं च यथेष्टमाकाशे विहरति ॥

एवं चाहंज्ञानाभावे वहिरकल्पितवृत्तितः प्रकाशावरणक्षयः । द्विविधा खलु वहिर्वृत्तिः कल्पिताऽकल्पिता च । तत्राद्या शरीराद्बहिरस्तु मे मन इति कल्पनया या मनसो देहाद्बहिर्वृत्तिलाभः सा कल्पितविदेहाख्या धारणा । या चाहंभावे त्यक्ते स्वत एव वहिर्वृत्तिः साऽकल्पिता महाविदेहाख्या धारणा । तत्र कल्पिताऽकल्पितायाः कारणम् । तत्र संयमात् सात्विकस्य चित्तस्य प्रकाशप्रतिबन्धकीभूतक्लेशकर्मादीनां नाशः स्यात् परशरीरेऽनायासेन प्रवेशोऽपि सुलभो भवेत् ॥

पृथिव्यादीनां स्थूलादिधर्मेषु संयमाद् भूतजयः । पृथिवी जलं तेजो वायु राकाशमिति पञ्चमहाभूतानि । तेषां स्थूलसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वभेदेन धर्माः सन्ति । गन्धरूपरसाद्याधारतयाऽवस्थितत्वं तेषां स्थूलधर्मवत्त्वम् । काठिन्यं स्नेह औष्ण्यं प्रेरणं सर्वगामित्वं चैषामेकैकस्य यथाक्रमं स्वरूपम् । सत्वादित्रिगुणव्याप्तत्वमन्वयवत्त्वम् । भोगापवर्गप्रदानसामर्थ्यमेषामर्थवत्त्वम् । एकैकस्मिन् धर्मे संयमात् क्रमशः सर्वसाक्षात्कारे सर्वाणि भूतान्याज्ञावशवर्त्तीनि भवन्ति ।

यदा येन यत्कार्यं सम्पादयितुमिच्छन्ति तत्सिद्धं भवति । पृथिव्यां नास्ति तादृशं कार्यं यद् भूतजयिना न कर्तुं शक्यते ॥

भूतजयाद् योगिनोऽणिमाद्यैश्वर्यलाभः कायसम्पत् तद्धर्मानभिघात श्च भवति । अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं वशित्वमीशित्वं यत्र कामावसायित्वं चेत्यष्टैश्वर्याणि । तत्र भूतानां स्थूलधर्मजयादणिमा लघिमा महिमा प्राप्ति श्चेति चतस्रः सिद्धयो भवन्ति। स्वरूपसंयमात् प्राकाम्यं, सूक्ष्मसंयमाद् वशित्वम् । अन्वयसंयमादीशित्वम् । अर्थवत्त्वसंयमाद् यत्र कामावसायित्वम् । महतोऽपि परमाणुतुल्यक्षुद्रभवनसामर्थ्यमणुत्वम् । तूलवल्लघुभवनशक्ति र्लघिमा, येन तूल इव योगी नभसि विहरति । अल्पोऽपि नगनागगगनपरिमाणो भवतीति महिमा । इच्छामात्रेण सर्वभावसान्निध्यं प्राप्तिः । यथा भूमिष्ठोऽपि स्पृशतिचन्द्रमसमङ्गुल्यग्रेण । इच्छानभिघातः प्राकाम्यम् । येन पर्वताभ्यन्तरे भूमध्ये वा प्रविविक्षा चेत् तत्क्षणात् सा सिद्ध्येत् । भूमावुदके वोन्मज्जति च । येन सामर्थ्येन भूतभौतिकानि वशीभवन्ति तद्वशित्वम् । भूतभौतिकोत्पत्तिविनाशसामर्थ्यमीशित्वम् । सत्यसंकल्पता यत्रकामाववसायित्वम् । यद्बलान्मृतं जीवयति जीवितं च मारयति योगी । रूपलावण्यवज्रतुल्यदृढशरीरलाभः कायसम्पत् । कायधर्माणां रूपादीनामनाश स्तद्धर्मानभिघातः । येनाग्निना न दह्यते जलेन वा क्लिद्येत, सिद्धानमपि—अदृश्यो भवति योगी । ननु—एतादृशं

सामर्थ्यं यदि योगिनः स्यात् स धर्ममप्यधर्मं जलमपि तेजः कुर्यादिति चेन्न। पूर्वपूर्वयोगिव्यवहारानुसारेण तदाचरणात्। अन्तर्यामिना तादृश एव सिद्धः प्रेर्यते येन पदार्थविपर्यासो न भवति। अथवा जगदुत्पत्तिस्थितिनाशव्यापारातिरिक्तसामर्थ्यं योगिनां स्यात्। येन पदार्थविपर्यासो न भवेत्। अन्यथैकस्य स्थित्यै संकल्पवत्वेऽपरस्य च तद्वैपरीत्ये–उभयो र्मध्ये–एकतरस्याप्यसिद्धौ तेषामैश्वर्यव्याघातो भवेत् ॥

इन्द्रियाणां ग्रहणादिधर्मेषु संयमात् तज्जयः। भूतपञ्चकव-दिन्द्रियपञ्चकस्यापि सन्ति चतस्र अवस्था ग्रहणस्वरूपास्मितान्व-यार्थतत्वाभिधेयाः। इन्द्रियाणां विषयाभिमुखी वृत्ति र्ग्रहणम्। तदेवैषां प्रथमं रूपम्। ग्राह्यवस्तुप्रकाशकत्वमेषां स्वरूपम्। तच्च तेषां द्वितीयं रूपम्। त्रिगुणव्याप्तत्वमन्वयः। स एवैषां तुरीयधर्मः। भोगप्रदानसामर्थ्यमर्थवत्वम्। तदेव पञ्चमं रूपम् तेषु धर्मेषु क्रमशः संयमेन साक्षात्कारे वशीभवन्तीन्द्रियाणि योगिनः। तत स्तु मनोवद् योगिकायस्याऽव्याहतगतिशक्तिलाभः। अविकरणभावः प्रकृतिवश्यता च स्यात्। मनो यथा स्वेच्छया सर्वत्र गन्तुं शक्नुयात्, तथा योगि-कायोऽपि सर्वत्राऽव्याहतगति र्भवति। शिलामध्ये प्रविविक्षा चेत् सापि सिद्ध्येत्। देहनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणां दूरवाह्यार्थज्ञानसामर्थ्य-मविकरणभावः। तत्तदर्थज्ञानाय तत्र तत्र शरीरस्य नावश्यकता किन्तु

–एकत्रावस्थायाऽपि तत्तज्जानन्ति योगिनः। इन्द्रियाणामन्वयनामक-चतुर्थधर्मे जये प्रकृति स्तदाज्ञाकारिणी भवेत्। तदेव प्रधानजयशब्देन व्यपदिश्यते। करणपञ्चकधर्मजयाद् या स्तिस्रः सिद्धयोऽधिगम्यन्ते ता मधुप्रतीका उच्यन्ते॥

बुद्धिपुरुषयोः पार्थक्यज्ञाने संयमात् सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च स्यात्। योगभ्यासेन यदा रजस्तमोमलापेतं बुद्धिसत्वं स्वच्छं स्यात् तदा तद्वश्यं स्यात्। तस्मिन् सति यो बुद्धिपुरुषयो विवेकसाक्षात्कार स्तत्र संयमे प्रकृतितत्कार्यात्मका भावा भोग्यत्वेनो-पतिष्ठन्ते योगिनम्। शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मोपेतगुणयाथात्म्यज्ञान-लक्षणं सर्वज्ञातृत्वं च स्यात्। एषा चास्मिन्–शास्त्रे परस्यां वशीकार-सञ्ज्ञायां प्राप्तायां विशोका नाम सिद्धिरुच्यते॥

सत्वपुषान्यताख्यातौ तस्या श्च यथोक्तसिद्धौ वैराग्येऽसम्प्रज्ञात-योगेन रागद्वेषादिनिखिलदोषबीजभूताया अविद्याक्षये पुनर्गुणासंयोग-रूपं कैवल्यम्। तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिः स्यात्। परवैराग्या-वस्थायां समाप्तपुरुषार्थानां क्लेशादिरूपेणाभिव्यक्तस्वभावकानां गुणानां मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्याख्यो भवति॥

कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनः सन्निधौ यदा स्वर्गस्थानिनो महेन्द्रादयो देवा स्तं प्रलोभ्य स्वर्गलोकनयनाय चेष्टन्ते तदा परवैराग्यबलेन तत्र प्रीतिं विस्मयं चाहो ममायं योगप्रभाव इत्युक्त्वा यदि योगी स्वकर्मणि निरतः स्यात् तर्हि तस्य कैवल्यलाभो भवेत्। अन्यथा ततः प्रच्युतः संसारं चाधिगच्छेत्। चत्वारः खलु योगिनो भवन्ति प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीय श्चेति। तत्र संयमाभ्यासरतेन येन न कापि सिद्धिः प्रत्यक्षीकृता किन्तु स्वल्पज्ञानाविकाशमात्रमनुभूतं स योगी प्रथमकल्पिकः। इमामवस्थामतिक्रम्य य ऋतम्भर–प्रज्ञः स द्वितीयः। भूतेन्द्रियजयी तृतीयः। इमामवस्थामतिक्रम्य यः खलु विवेकज्ञानसम्पन्नो य श्च विवेकज्ञानोत्थसिद्धौ विरक्तो, न यस्य समाधौ कश्चन विघ्न, एतादृशो जीवनमुक्तो योगी–अतिक्राम्तभावनीयः। तत्र तावत् प्रथमभूमिकायां महेन्द्रादिदेवानां नैतादृशोऽनुग्रहः। तृतीयचतुर्थभूमिकयो स्तु देवा उपेक्षणीया भवन्ति। पारिशेष्याद् द्वितीयायां भूमिकायां भवति निमन्त्रणम्। निमन्त्रणप्रकार स्तु–इहाऽस्यतामप्सरोभी रम्यतां कमनीया इमा कन्याः, इदं नन्दनवनं। इदं वैहायसं यानं, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः काय इत्येतत्सर्वं प्रतिपद्यतामिति। तत्र तत्र सङ्गदोषान् भावयित्वा न लोभो विस्मयो वा कार्यः। स्वप्नोपमाः कृपणजनप्रार्थनीयाः खलु विषयाः। मयाऽसादितोऽज्ञानतिमिरनाशको योगप्रदीपः कथमहं

विषयमृगतृष्णिकया वञ्चित आत्मानं संसाराग्ने रीन्धनीकुर्यामिति निश्चितमति स्तत्र तत्र सङ्गं स्मयं चाकृत्वा विवेकज्ञानोपयिकं समाधि चेत् सम्यक्तया भावयेत् कैवल्यं लभेत ॥

विवेकजं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः संयमात् स्यात् । बुद्धिपुरुषयोः पार्थक्येण यज्ज्ञानं तद्विवेकजं ज्ञानम् । तत्तु क्षणतत्क्रमयोः संयमात् सम्पद्यते । भौतिकद्रव्याणां परमाणु र्यथा निरतिशयः सूक्ष्म स्तथां मुहूर्त्तप्रभृतिस्थूलकालस्य सूक्ष्मोऽशंः क्षणः । पौर्वापर्येण तत्प्रवाहाविच्छेदः क्षणानन्तर्यात्मा क्रमः । अयं कालक्षणोऽमुस्मात् कालक्षणादुत्तरोऽयमस्मात् पूर्व इत्येवंविधक्षणतत्क्रमयोः संयमेन साक्षात्कारात् पूर्वोक्तं विवेकजं ज्ञानमुत्पद्यते । योगी सूक्ष्मं परमाण्वादिकमन्यदपि महदादिकं विवेकेन जानाति ॥

जातिलक्षणदेशैः परस्परपार्थक्यज्ञानेऽपि यदा तै स्तत्र स्यात् तदा विवेकजज्ञानस्योपयोगः । जाति र्गोत्वादिः, कृष्णपीतत्वादिभिरितरव्यावर्त्तकत्वज्ञापकं लक्षणम् । देशः स्थानम् । गोगवयो र्देशलक्षणसारूप्येऽपि जातिभेदः पार्थक्यहेतुः । द्वयो र्गवो र्जातिदेशसारूप्येऽपि लक्षणमन्यताया हेतु । द्वयोरामलकयो र्जातिलक्षणसारूप्येऽपि देशभेदोऽन्यत्वकर इदं पूर्वमिदं परमिति । एवं कुत्रापि जात्या कुत्रापि लक्षणेन कुत्रापि वा देशेन भेदधीः स्यात् । यत्र तु तै

जात्यादिभि र्न पार्थक्यज्ञानं तदा विवेकज्ञानेन तत् स्यात् । यथा द्वयोरामलकयोः स्थानव्यत्यासे जाते किं पूर्वं किमपरमित्यस्मदादिभि र्न ज्ञातुं शक्यते किन्तु योगिभिः क्षणतत्क्रमयोः संयमाद् ज्ञातुं पार्यते । अपरे वर्णयन्ति, परस्परभेदकधर्मविशेषोऽस्ति विशेषपदार्थनामको नित्यद्रव्यवृत्ति र्येन परमाण्वादीनां मध्येऽन्यताप्रत्ययः स्यादिति । तत्रापि जात्यादयोऽन्यत्वहेतवः, क्षणभेद स्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति किं विशेषपदार्थकल्पनेन । तदेव क्षणतत्क्रमोत्थं ज्ञानं सर्वत्र दोष-साक्षात्कारेण परवैराग्यद्वारा संसारमहोदधितारकं सर्ववस्तुविषयम-तीतानागतादिसर्वावस्थाबोधकं करामलकवत्–युगपत् सर्वसमूहालम्बनं च । उत्पन्नमात्रमेतज्ज्ञानं सर्वपदार्थान् सर्वपदार्थसमूहं च विषयी-करोति संसारसागराच्च परवैराग्योडुपेन तारयति ॥

विवेकज्ञानप्रभावेन सत्वशुद्धौ पुरुषस्य गुणाभिमानराहित्ये च कैवल्यम् । बुद्धिनिष्ठा रजस्तमोगुणा यदा दग्धकल्पा स्तदा निर्वृत्तिकं बुद्धिसत्वं सत्वशुद्धिनाम्नाऽभिधीयते । सत्वशुद्धौ नित्यशुद्धात्मनः कल्पितभोग स्तिरोभवति । तादृशभोगनिवृत्तिरेवात्मशुद्धिनाम्ना संसारे प्रथिता । तथा च सत्वशुद्धावात्मशुद्धौ च कैवल्यापरपर्यायो मोक्षः स्यात् । तदा पुरुषस्य जीवस्य वा चैतन्यरूपेणावस्थानम् । न भोगो नापि किञ्चिद् दुःखं, संसारेऽस्मिन् पुनरागमनराहित्यं च भवेत् । न च तदा किञ्चित्कर्त्तव्यान्तरमवशिष्यते । लोके स जीवन्मुक्त इति गीयते ॥

अस्मिन् पादेऽन्तरङ्गं योगाङ्गत्रयमभिधाय तस्य च संयमसंज्ञां विधाय संयमप्रभावोत्थाः सिद्धीरुपदर्श्य समाध्युपयोगिभूतजयादिप्रकारं व्याख्याय विवेकज्ञानोत्पत्तये तां स्तानुपायान् प्रदर्श्य तारकस्य स्वरूपमभिधाय समाधित श्चित्तसत्वस्य स्वकारणेऽनुप्रवेशात् कैवल्यमुत्पद्यत इत्याभिहितम् । इति ।

योगतत्वसंग्रहे तृतीयपादः समाप्तः ॥

कैवल्यपादः

प्रथमे पादे समाधिलक्षणं सविस्तरमुपवर्ण्य द्वितीये तत्साधनं प्रदर्श्य तृतीये समाधेरन्तरङ्गसाधनं निर्णीय संयमस्य विषयप्रदर्शनार्थं परिणामत्रयमुपपाद्य समाधावास्थोपपत्तये सिद्धीरुपाक्षिप्य विवेक-तज्ज्ञानोपयिकं कैवल्यं सामान्यतोऽभिधाय विस्तरतः कैवल्यं साम्प्रतं निगद्यते । तत्रादौ कैवल्यभागीयं चित्तं निर्धारयितुं पूर्वोक्ताः सिद्धयः पञ्चप्रकारत्वेनाभिधीयन्ते । पञ्चप्रकारत्वं त्वासां जन्मत औषधित स्तपसा समाधित श्चेति । तत्र जन्मजाः सिद्धयः पक्ष्यादीनामाका-शगमनादयो यथा वा कापिलादीनां ज्ञानादयः । पातालादिषु रसायन-सेवनादौषधिजाः सिद्धयो माण्डव्यादीनाम् । मन्त्रजपान्मन्त्रजाः सिद्धयो गालवादीनाम् । तपसा सिद्धय स्तु विश्वामित्रादीनाम् । एता श्चतुप्रकाराः सिद्धयो जन्मान्तराभ्यस्तयोगजा एव जन्मदिनिमित्तेन व्यज्यन्त इति विशेषः । समाधिजाः सिद्धय स्तूक्तपूर्वाः ॥

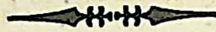
जात्यन्तरपरिणामवर्णनम्

केषाञ्चित्तु जात्यन्तरपरिणाम इहैव स्यात् प्रकृत्यनुग्रहेण तदवयवानुप्रवेशात् । यदा तीव्रतपस्यया धर्मबलं प्रवृद्धं स्यात् तदाऽधर्मलक्षणप्रतिबन्धकनाशे तस्मिन् — जीवदेहे देवशरीरोपादानानुप्रवेशः स्यात् । पृथिव्यादयः शरीरप्रकृतयः । इन्द्रियप्रकृति स्तु—अस्मिता । प्रोक्तं तत्वद्वयं सर्वशरीरेन्द्रियारम्भकम् । सेयं प्रकृति र्धर्माधर्माभ्यां क्षोभिता सती परिणान्तरमुत्पादयति । काष्ठानामश्मां च शिलात्वेन परिणतिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । नन्दीश्वरनामको मानववटु स्तपःप्रभावेन शिवानुचरोऽभूदिति के न जानन्ति । एवं चैकं शरीरं शरीरान्तरं प्राप्नुयात् प्रकृत्यवयवानुप्रवेशादिति निर्विवादम् । अयमेव प्रकृत्यवयवानुप्रवेशः प्रकृत्यापूरतया शास्त्रेष्वभिधीयते । लोके यथा कणपरिमिताग्नि स्तत्सजातीयप्रकृत्यापूराद्वनादौ-वहुतृणमण्डलव्यापित्वं दृष्ट तथा मानवदेहोऽपि देवदेहतयापरिणमते । अयमापूरः प्रकृतीनां यः श्रुतः स न धर्मादिनिमित्तः किन्तु स्वाभाविकः । धर्मादिनाऽवरणभङ्गमात्रं प्रकृतेः स्यात् । धर्मोऽधर्मपरिणामस्य प्रतिबन्धकोऽधर्मो धर्मपरिणामस्य च । धर्मेणाऽधर्मेऽभिभूतेऽधर्मेण च धर्मेऽभिभूते देवशरीरे तिर्यक्परिणामः — तिर्यक्छरीरे च दैवपरिणामः स्यात् । निम्नगमनस्वभावं जलं सेतुना

बद्धं दृष्ट्वा कृषीवलो यथा सेतुमात्रं भिनत्ति; तत उच्चतारूपप्रतिबन्ध-कनाशे जलं स्वयं प्रवहत् केदारं प्लावयेत्, तथा प्रतिबन्धकनाशे निकृष्टं शरीरमुत्कृष्टशरीरत्वेन परिणमते । तथा च प्रकृतिरेव जात्यन्तरपरिणते मूलं, धर्माधर्मौ तु प्रतिबन्धकनाशेन तस्य सहा-यकौ । प्रतिबन्धकनाशे प्रकृत्यापूराद् यथा जात्यन्तरपरिणामः, संकल्पमात्रेण योगिनां कायव्यूहसृष्टिरपि तादृशी । योगी यदा शीघ्रं स्वप्रारब्धकर्म क्षपयितुमिच्छति तदा तदिच्छाशक्तिप्रभावेन स बहूनि शरीराणि सृजेत् । बहुकायसृष्टिरियं कायव्यूहशब्देन व्यपादिश्यते । तत्तच्छरीरस्थानि तानि चित्तानि तत्कारणास्मितामात्रात् प्रादुर्भवन्ति । योगिनामिच्छासामर्थ्यमेतादृशं प्रबलं येन तदास्मितायां प्रयुज्यमानं संख्यातीतमनःसृष्टौ कारणत्वं भजते । तेषां चित्तानां प्रेरकं तु योगि-सहजातं चित्तमेव । स यथा स्वीयशरीरे मनश्चक्षुरादीनि प्रेरयति तथा कायान्तरेष्वपि । तत स्तु तेषामवान्तरचिन्तानां प्रवृत्तिः । तथा च तेषां समाधिपरिस्कृतं सहजातं चित्तं यदा यादृशमिच्छेत्—इच्छा-सृष्टानि तानि चित्तान्यपि तथैवानुकुर्युः । तत्र समाधिजं चित्तं कैवल्यभागीयं स्यात् । जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिसिद्धयोगिषु समाधि-सिद्धोयोगी कैवल्यभाग् भवेद् रागाद्यभावात् । इतरेषां तु रागादिसद्भा-वाद् भवति संसारे गमनागमनम् ॥

कर्मचातुर्विध्यनिरूपणम्

कर्मैवात्र कारणम्। कायेन मनसा वाचा यत्किञ्चिदनुष्ठीयतेऽनुभूयते च तेषां चित्ते यत् सूक्ष्मरूपेणावस्थानं तदेवसंस्कारमिल्यं कर्मेति वाऽदृष्टमितिवाऽभिधीयते। तत कर्म चतुर्विधं कृष्णं, शुक्लकृष्णं, शुक्लमशुक्लकृष्णं चेति। प्राणिहिंसादिहेतुकं कृष्णं कर्म दुरात्मनाम्। वाङ्मनःसाध्यं सुखैकफलदं शुक्लं तच्च तपःस्वाध्यायव्रताम्। सुखदुःखमिश्रफलकं कर्म शुक्लकृष्णं यागादिरतानाम्। तत्र शुक्लं कर्म भविष्यदुन्नतये कृष्णं कर्माधोगतये शुक्लकृष्णं च मनुष्ययोनिप्राप्तये कारणं भवति। उक्तत्रितयकर्मभिन्नं तु—अशुक्लकृष्णं कर्म। भगवदर्पणवुद्ध्या कर्माचरणात् संस्काराजनकत्वेन तदेवाऽशुक्लकृष्णकर्मतयाऽभिधीयते। तत्कर्म योगिनां सन्न्यासिनां वा स्वाभाविकम्। तदेव कर्मेतरेभ्यो ज्यायः। ततः कैवल्यप्राप्तेः। एवं च कर्मणैव संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति भगवद्वचनं तु स्थान एव। इतरेभ्यः कर्मतो जायते शुभाशुभकर्माशयः। अशुक्लकर्मतो न तथा। सङ्गफलत्यागेन तदाचरणात्। अत स्तत्कर्म सात्विकं कैवल्यमार्गीयम्। उक्तं च गीतायाम्—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः॥

इत्यादिना । तत्र तत्र राजसतामसकर्मसु सुखकरत्वबुद्ध्या प्रवर्त्तमानो जीवो यदा शुभप्रारब्धोदयेऽयमेव सन्मार्ग इति केनचन करुणानिधिनोपदिष्ट स्तदा स तेषु रागद्वेषबहुलेषु स्वपुरुषकारेणास्थां विहाय सात्विककर्माणि निष्कामतयाऽचरितुमारभते ।

दैवपुरुषकारमीमांसा

न च "सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृते ज्ञानवानपि" इति न्यायेन जीवस्य प्रारब्धानुसारित्वेन पुरुषकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । तयो र्न वशमागच्छेदितिन्यायेन पुरुषकारस्याप्यावश्यकत्वात् । अन्यथा पापक्षयोद्देश्येन क्रियमाणं प्रायश्चित्तादिकं तद्विषयकं वेदादि-शास्त्रं च निष्फलमेत स्यात् । दैवपुरुषकारावितरेतरसापेक्षौ फलं निष्पादयतः । पूर्वदेहकृतं कर्म फलोन्मुखं सद् दैवपदवाच्यं भवेत् । तस्यापि स्वसिद्धये पुरुषप्रयत्नापेक्षा स्यादेव । दैवानुकूल्यतो दैवप्रा-तिकूल्यतो वा पुरुषप्रयत्नसत्वेऽपि फलतारतम्यं भवति, तत्त्वन्यत् । यथा क्षेत्रोप्तं बीजं धरणीसलिलसेकादितोऽङ्कुरितं भवेदन्यथा नश्येत् । तथा प्राक्तनमपि कर्म प्रयत्नेन साफल्यमियात् । उक्त च भगवता याज्ञवल्क्येन—

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य गति र्न भवेत् ।
तद्वत् पुरुषाकारेण विना न दैवं सिद्ध्यति ॥

इत्यादिना । ईश्वरोऽपि कृतकर्मसापेक्षः फलदाता, न स प्रारब्धकर्मातिक्रमितुं प्रभुः । अन्यथा तत्र वैषम्यनैर्घृण्यदोष आपतेत् । पर्जन्यन्यायेन तत्प्रवृत्तिः सर्वसम्मता । वर्षति पर्जन्ये फलतारतम्यं यथा बीजादिगुणदोषजन्यं तद्वद् राजरङ्कादिव्यवस्था स्वस्वप्रारब्धानुसारत एव । प्रारब्धानुसारिणी च तद् दया स्थानलाभाय शान्तिप्राप्तये च भवति । कर्मणां जडत्वेन तत्प्रेरकतया तत्सिद्धिरावश्यकी । "एष त आत्माऽन्तर्यामी" इत्यादिना तद्बोधनात् । उक्तं च गीतायामपि भगवता—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इत्यादिना । एवं च प्रारब्धवेगतः सर्वस्य सर्वत्र प्रवृत्त्यसद्भावात् केचन राजसतामसानि कर्माण्यनुतिष्ठन्ति, केचन वा सात्त्विकानीत्यपि कस्य न तिरोहितम् ॥

वासनावैचित्र्यवर्णनम्

तस्मात् त्रिविधकर्मण स्तद्विपाकानुगुणानामेव वासनानामभिव्यक्तिः स्यात्। फलकाले कृतकर्मविपाकानुरूपा वासना अभिव्यज्यन्ते ऽवशिष्टा तु न। अयोगिनः शुक्लं कृष्णं मिश्रं वा कर्माऽनुतिष्ठन्तु तत्फलं तु नैककालिकं नवैकरूपकं भवति। तेषु कानिचन जात्यायुर्भोगफलानि कानिचन च स्मृतिमात्रफलानि तत्तज्जात्युपयुक्तस्मृतिमुपस्थापयन्ति। जन्मान्तरसञ्चितकर्मवासनासु काश्चन मरणकालेऽभिव्यक्ताः पुनर्जन्मारम्भिकाः। मनुष्याणां या या मनोवृत्तयो रुचितया भोगेच्छातया वाऽभिधीयन्ते तासां मनोवृत्तीनां कारणं पूर्वसञ्चिताः कर्मवासना एव। एवं च पूर्वसञ्चितकर्मवासनाः कर्मसंस्कारावाऽस्मिन् जन्मन्युद्बुद्धाः प्रवृत्तितया रुचितया वाऽभिलप्यन्ते। ऐहिक्यः कर्मवासनाश्चास्मिन्–जन्मन्युद्बुद्धाः स्मृतिनामिकाः प्रत्यभिज्ञानामिका वा स्युः। तथाचाऽभिव्यक्ताः पूर्वसंस्काराः प्रवृत्ति र्वा रुचिर्वैतत्सर्वमनर्थान्तरम्। प्रवृत्तिनामकानां पूर्वसंस्काराणामभिव्यक्तिस्तत्तज्जात्यानुकूल्येनैव भवति। मनुष्यजन्मोचितं कर्म मनुष्यजन्मकालेऽभिव्यज्यतेऽन्यत्र तु तत्प्रसुप्तमिव तिष्ठति। मनुष्यदेवपशुपक्ष्यादिशरीराणि क्रमशोऽनुभूय पश्चात् कश्चन चेन्मनुष्यशरीरं लभेत तर्हि व्यवहितमनुष्यजन्मकर्मवासना एवास्मिन् मनुष्यजन्मन्युद्बुद्धा

मवन्ति शिष्टा स्तु प्रसुप्ताः सन्ति । अतो न तासां ज्ञानमस्मिन्-जन्मनि स्यात् । भविष्यति कश्चन चेत् तत्तद् देहं प्राप्नुयात् तदा तत्तत्कर्मवासना उद्बुद्धा भविष्यन्ति तदन्या स्तु प्रसुप्ताः स्थास्यन्तीति नियमः सार्वत्रिकः । एवं च मानवादिजात्या स्वर्गादिदेशेन युगादिकालेन च व्यवहितानामपि वासनानां वर्त्तमानजन्मनि स्मृतिद्वारा भोगहेतुत्वं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । यद्विषयकः संस्कार स्तद्विषयका स्मृतिरिति संस्कारस्यैव स्मृतिरूपेण परिणतत्वात् तयोः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वम् । जीवस्तु यद् यत् पश्यति शृणोति मनुते ध्यायति वा तत्सर्वं चित्ते सूक्ष्मतयाऽवतिष्ठते । तदेव संस्कारपदाभिलप्यं वासनापदवेद्यं वा स्यात् । चित्तसामर्थ्यविशेषरूपा स्ते संस्कारा भाविजन्मपरिणामबीजभूताः । तत स्तु तत्तत्कर्मानुरूपाङ्कुरोत्पत्ति स्ततः पुन स्तत्सदृशकर्मबीजमुत्पद्यत इत्यनिशं जीवः संस्कारचक्रे परिभ्रम्यमानो दृश्यते । ननु संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वे प्रथमजीवस्य प्रथमप्रवृत्तिः कथमुदपद्यत तत्पूर्वसंस्कारस्याभावादिति चेत् पृच्छ्येत, तर्हि तदुत्तरतया ब्रूमः, संसारस्यानादित्ववत् संस्काराणामप्यनादित्वान्नायं प्रश्नः संगच्छत इति । सदाहं भूयासमित्याशिषः प्रार्थनाविशेषस्य मरणत्रासस्य वा नित्यत्वं संस्कारानादित्वे प्रयोजकम् । एवमेकं बीजमन्यबीजस्य कारणं यथावैकस्तरङ्गोऽन्यतरङ्गजनकः । तद्वदेकर्मवासनाऽन्यवासनाजनिका ।

बीजाङ्कुरयोः परस्परकारणत्वे निर्णीतेऽपि बीजस्यादित्वं किम्वाङ्कुस्यादित्वं यथा निर्णेतु न शक्यते तथा जीव आदिरथवा कर्मादीस्थपि दुर्ज्ञानमेव। य एवाऽदिजीवतयाऽभिलप्यते वस्तुत स्तु तस्य नादित्वम्। मरणत्रासादिना तस्य पूर्वजन्मानुमानात्। जातमात्रस्य शिशोरपि मरणत्रासः पूर्वजन्मावेदकः। यदनुभूयते तत्स्मर्यते। अनुभूतं तेन पूर्वजन्मनि दुर्विषहं मरणदुःखं सर्वदुःखमूर्द्धण्यं यतः स विभेति मरणात्। एवं च सर्ववासनानामनादित्वं सिद्धम्॥

वासनानां सञ्चय स्तु हेतुफलाश्रयावलम्बनै रेषामभावे तदभावः। वासनानां हेतुः क्लेशादिः। जातिरायु र्भोग श्च फलम्। चित्तमेव तदाश्रयः। रूपादि विषया स्तदालम्बनम्। जीव स्तत्प्रभावेन वासनाजालजडितो जन्मनो जन्मान्तरमनुभूय भोगेषु पुनः पुनः प्रवर्त्तते। तत स्तु धर्माधर्मसंस्काराः। तत स्तु पुन र्भोगवृक्ष इत्यहर्निशं परिवर्त्तमानं संसारचक्रम्। अविद्यैव मूलमस्य संसारस्य। ज्ञानयोगाभ्यां तन्नाशे चित्तादिनाशाद् वासनानाशः स्यात्। निर्मूलत्वाद् वासना न प्ररोहन्ति, न कार्यमारभन्त इति तासामभावः। न निरन्वयनाशः कस्यचन पदार्थस्यास्मिन् तन्त्रेऽभ्युपगम्यते। किन्तु धर्मपरिवर्त्तनेनाऽतीतानागतादिव्यवहारः स्यात्। तै स्तैः परिणममानो धर्मी सदैकरूपतया तिष्ठति। धर्मा स्तु त्र्यध्यकत्वेन स्वास्मिन् स्वास्मिन्नध्वनि व्यवस्थिता न स्वरूपं त्यजन्ति। विनाशवादिनां मते नश्वरं सर्वं

वस्तु । योगिनां मते तन्न किन्तु धर्माणामवस्थैव परिवर्त्तनशीला यत स्तु लोके जन्मनाशव्यवहारः । असत उद्भवाभावात् सतो विनाशाभावाच्च । घटनामकवस्तुनो घटाकारधर्मेऽतीतेऽध्वनि प्रविष्टे घटो नास्तीति व्यवह्रियते । अनागताध्वनि घटो भविष्यतीति व्यवहारः । वर्त्तमानाध्वनि च घटोऽस्तीत्युच्यते । एतेन धर्मपरिणामविशेष एवोत्पत्तिस्थितिलयभाग् भवेदिति ज्ञायते । तथाच यन्नासीद् यद्वा भविष्यतीत्युच्यते तन्नोत्पत्तेः प्रागसदासीत् । तस्मात् सदेव वस्तुस्वरूपं ततः सद्धर्माभिव्यक्तिरिति निश्चप्रचम् ॥

अतीतानागतयो र्विषयसद्भावस्थापनेन वैनाशिकमतखण्डनम् ।

सत्वरजस्तमःस्वरूपाः सर्वे भावपदार्था व्यक्ताः सूक्ष्मा श्च । व्यक्ता वर्त्तमानाध्वानः, सूक्ष्मा अतीतानागताध्वानः । तथाच मृदादिधर्मिणि शक्तिरूपेणावस्थितस्य घटाकारादिधर्मस्य कारणव्यापारेण वर्त्तमानाध्वनिप्रवेशाद् व्यक्तता । धर्मस्य स्वाश्रये सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतमरूपेणावस्थानं सूक्ष्मत्वम् । एवं च सूक्ष्मविचारेणैतन्निर्णीयते यदतीतादिधर्मविशेषाणामाश्रय एकः स च स्थायी । तदाश्रयभूत-

धर्मिणो विविधा धर्मा आविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च। न कस्याप्युत्पत्ति र्नापि ध्वंसः। एतन्मते जीवचित्तमप्येकं स्थायि च। उपायविशेषेण तच्चित्तं चेदतीतेऽध्वनि प्रवेशितं तन्न पुनरावर्त्तते। तदा न जीवस्य जीवत्वं किन्तु चिदात्मतयाऽवस्थानमेव स्यात्। अनेन प्रकारेण वस्तुधर्मेऽतीतेऽध्वनि प्रविष्टे स सूक्ष्मोऽव्यक्त इति वोच्यते। वर्त्तमानाध्वनि स व्यक्त इत्युच्यते। तथा च महत्तत्वादिघटाद्यन्तं सर्वं वस्तुजातं व्यक्तं सूक्ष्मं च। तच्च गुणमयम्। सत्वरजस्तमांस्येव तत्तदाकारेण परिणतानि तत्तदाख्यां प्राप्नुवन्ति। त्रिगुणविकारत्वात् सर्वं त्रिगुणम्। यद्यपि त्रयो गुणा स्तथापि तेषामङ्गाङ्गिभावलक्षणपरिणामस्यैकत्वाद् वस्तुतत्वमेकमेव। यथा वर्त्तितैलादीनामेको दीपपरिणाम स्तद्वदेषामपि—अङ्गाङ्गिभावेनोपकार्योपकारकभावेन वा परिणामैकत्वं न पृथक् पृथक् परिणामः। वस्तुतत्वैकत्वेऽपि तदवस्था तु नाना। यथैका मृत्तिका किन्तु घटादिलक्षणाऽवस्था तु नाना। एवं चित्तमेकं तस्य धर्मो वाऽवस्था वा नाना। तथा च वस्तुनोऽवस्थान्तरप्राप्तत्वे तस्यान्यथात्वं स्वीक्रियते न तूत्पत्ति र्विनाशो वा। अत श्चित्तस्यावस्थापरिवर्त्तनमवलोक्य न तस्य क्षणविनाशित्वं न वा नानात्वमभ्युपगम्यते। ये खलु विज्ञानाभिन्नवाह्यपदार्थास्तित्वं न मन्यन्ते तेषां मते धर्मधर्मिणो रुभययो विज्ञानत्वम्। न विषयो नाम कश्चन पृथक्पदार्थो विज्ञानात्। योगिनां मते तु न विज्ञानविज्ञेययो

रेकत्वम् । तौ हि परस्परं भिन्नौ । विज्ञानस्य विज्ञेयमन्तरेणोदया-भावात्–व ह्यवस्त्वस्तित्वाकल्यनं भ्रान्तिविलसितम् । विज्ञानं चेद् विज्ञेयाकारेण परिणमेत तर्हि–एकस्मिन् विज्ञाने व्यक्तिभेदेम नाना विज्ञानं नोदियात् । दृश्यते चैका स्त्री यदेकस्य यादृशविज्ञानविज्ञेया तादृशी नान्यस्य । विज्ञानविज्ञेययो र्भेदो यदि न स्यात् तर्हि नैवं स्यात् । वस्तुसाम्येऽपि यथा विज्ञानस्य भिन्नता प्रतीयते तथा विज्ञान-विज्ञेययोरपि भिन्नताऽस्त्येव । पूर्वमेवोक्तमेकं वस्तु किन्तु तन्निष्ठः परिणामस्तु नाना परिवर्त्तनशील श्च । अत एकस्यां नार्यां तत्स्वामिनः सुखविज्ञानं, तामलब्ध्वाऽन्यस्य दुःखविज्ञानं, उदासीनस्य तूपेक्षा-विज्ञानम् । तथा च विज्ञेयस्यैकत्वेऽपि तदपेक्षितविज्ञानस्य नानात्वान्न विज्ञानविज्ञेययोरेकत्वम् । किञ्च ज्ञानस्य प्रकाशकत्वे । ज्ञेयस्य च प्रकाश्यत्वे सर्वप्रत्यक्षासिद्धे न तयोरेकत्वम् । जडप्रकाशयो र्भेदो न केनाङ्गी क्रियते ? ननु ज्ञानस्य प्रकाशस्वभावत्वे कथं युगपन्न सर्वं वस्तु प्रकाश्यते–इति चेत्, सत्यम् । चित्तस्य वस्तूपरागापेक्षितत्वात् किञ्चिज् ज्ञातं स्यात् तदभावादज्ञातम् । चित्तस्य प्रकाशस्वभावत्वेऽपि तदिन्द्रियप्रणालीकया वहिर्निर्गत्य यदाकारेणाकारितं स्यात् तदेव चित्तप्रकाश्यं नान्यदिति वस्तुस्थितिः । अयमाशयः–इन्द्रियद्वारा येनार्थेन चित्तस्योपराग स्तस्मिन्नर्थे चित्तं स्वनिष्ठचित्प्रतिविम्ब-स्वरूपां स्फूर्तिं धत्ते तमर्थं स्वाकारवृत्तिद्वारा बुद्धिस्थप्रातिविम्बद्वारा वा

पुरुष श्चेतयते नान्यमिति वस्तु ज्ञातमज्ञातं च भवति। अत एव चित्तं तदर्थोपरागमपेक्ष्य कदाचित् किञ्चिज् जानाति कदाचिन्न जानाति। एवं च चित्तस्य परिणामित्वाद् वस्तुज्ञाताज्ञातं स्यादिति सिद्धम्। पुरुषस्यापरिणामाच् चित्तवृत्तयः सदैव ज्ञाताः। चित्तस्य प्रकाशस्वभावत्वेऽपि तज्ज्ञातृत्वेन पुरुषसिद्धिः। चित्तं यथा वाह्य-वस्तुज्ञातृ—आत्मापि तथा चित्तस्य ज्ञाता। परन्तु नात्मा चित्तव-उज्ञाता। इन्द्रियसाहाय्यमन्तरेण न किमपि चितस्य ज्ञेयम्। पुरुषसन्निधौ चित्तं तु सदैवज्ञेयम्। अतः सुखदुःखादय श्चित्तावस्था स्तत्क्षणादात्मनि प्रकाशिता भवेयुः। अनेनैतत्प्रतीयते परिणामि चित्तमात्माऽपरिणामीति। तथाच परिणामित्वाद् दृश्यत्वाद्वा न चित्तं स्वयंप्रकाशमित्यपि सिद्धं भवति। यत्किल दृश्यं तद्द्रष्टृवेद्यं यथा घटादि। वेद्यं च चित्तं तस्मान्न स्वप्रकाशम्। आत्मनि सुखदुःखादिचित्तवृतीनां प्रतिविम्बपात एव तस्य ज्ञातृत्वम्। एतेन चित्तचैत्तयो र्युगपदावधारणासंभवेन तयोः परस्परं भिन्नता-सिद्धौ विज्ञानवादिमतमप्यपास्तम्। चित्तेन सह विस्यस्याऽत्मना च चित्तस्य यदि परस्परं भिन्नता न स्यात् तर्हीदं ज्ञेयमिदमेव तद्विषयकं ज्ञानमित्येवंप्रकारकः पृथगनुभवो न भवेत्। मदीयं चित्तमित्याकार-कोऽनुभवोऽपि भिन्नतावोधकः। किञ्च घटमहमद्राक्षमित्याकारक-स्मरणज्ञानेऽपि घटतद्विषयकं ज्ञानं भासते न वा। यदि भासेत तर्हि

तयोः पार्थक्यं सुनिश्चितमेव । तथा च चित्तचैत्यात्मानः परस्पर-पृथक्पदार्थाः । चैत्यं हि चित्तेन प्रकाश्यते चित्तं चात्मना । आत्मा तु स्वयंप्रकाशः । ननु यथा चित्तेन चैत्यं प्रकाश्यते तथा चेच्चित्तमपि चिन्तान्तरेण प्रकाश्येत तर्हि किमात्मकल्पनेनेति चेन्न । स्मृतिसङ्करादिदोषापत्तेः । तथाहि चित्तं चेच्चित्तान्तरेण प्रकाश्येत तर्हि तद्ग्राहकं बुद्ध्यन्तरं कल्पनीयं तस्याप्यन्यदित्यनवस्थानात् पुरुषायुषेणापि कस्याप्यर्थस्य प्रतीति र्न स्यात् । यावद्धि ज्ञानस्य ज्ञानं नानुभूयेत तावत् किमपि ज्ञानं न सिध्द्येत् । एवं च ज्ञानप्रत्यक्षं प्रति नान्यज्ञानस्य न वा बुद्धेः कारणता किन्तु—आत्मन एव । यदा किमपि ज्ञानं जायताऽत्मैव तज्ज्ञाता । किञ्च स्मृतिसङ्करोऽपि भवति । रूपरसादिषु समुत्पन्नायां बुद्धौ तद्ग्राहिकानामनन्तानां बुद्धीनां समुत्पत्ते बुद्धिजनितैः संस्कारै र्यदा युगपद् बह्वः स्मृतयः क्रियन्ते तदार्थबुद्धेरपर्यवसनाद् बुद्धिस्मृतीनां युगपदुत्पत्तेः कस्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्नेति ज्ञातुमशक्यत्वात् स्मृतीनां सङ्करादियं रूपस्मृति रियं च रसस्मृतिरिति न भेदेन ज्ञायते । तथाच बुद्धे र्ग्राहिका नान्या बुद्धिः किन्तु—आत्मैव । ननु विषयस्थले चित्तस्य सञ्चारात् तदाकारापरिणामाच्च यथा विषयग्रहणं दृष्टं तथा पुरुषस्य सञ्चाराभाव त् कथं स्वबुद्धिसंवेदनमिति चेत् सत्यम् । चिते स्तदाकारापत्तावेव तत्संवेदनमिति ब्रूमः । त्रिगुणा प्रकृति स्तत्प्रसूता बुद्धि श्च यथा

रूपान्तरिता भवति न तथा पुरुषः । स सदैवाविकृतोऽपङ्क्गाणं श्च । सूर्यो यथा निर्मलजले प्रतिविम्बितो भवति खसान्निधिस्थवुद्धिसत्त्वे पुरुषोऽपि तथा । अविवेकिदृष्ट्या सूर्यप्रतिविम्बितजलांशः सूर्याकारेण दृष्टः सूर्यपरिमित इव प्रतीयते पुरुषप्रतिविम्बितं वुद्धिसत्त्वमपि चेतनतया तथा । वुद्धे श्चैतन्याकारता चैतन्यव्यापना।ऽऽत्मनोवुद्धिसंवेदनं वेति सर्वमेकार्थवाचकम् । अत एव चित्तमात्मवेद्यं नान्यवुद्धिवेद्यमित्यपि

विम्बप्रतिविम्बभावनिरूपणम्

सिद्धम् । ननु भवतु चितेः स्ववुद्धिसंवेदनं शब्दादिसंवेदनं तु कथं भवेत् ? वुद्धिवच्छब्दादीनामपि चिति प्रतिविम्बसामर्थ्याङ्गीकारे सर्वदैव सर्वार्थभानप्रसङ्गात् । कथं वा चितेः स्वसंवेदनम् । पुरुषस्य पुरुषान्तरवेद्यत्वे चित्तवदनवस्था, स्वेन स्ववेद्यत्वे कर्मकर्तृविरोधोऽपि स्यादिति चेन्न । द्रष्टृदृश्योभयाकारं हि चित्तं सर्वार्थग्रहणसमर्थम् । तथा च शब्दादिपुरुषोभयाकारा वुद्धिवृत्तिः पुरुषे प्रतिविम्बिता भासते । इदमेव शब्दादेः पुरुषस्य च दृश्यत्वं वुद्धेर्दृश्यत्ववदित्यतो न पुरुषदर्शनार्थं द्रष्ट्रन्तरापेक्षा, नापि कर्मकर्तृरोधोऽन्तःकरण-

द्वारत्वात् । निर्मलस्फटिको यथा प्रतिविम्बग्राही तथा रजस्तमउपद्रवशून्यं चित्तसत्वं शुद्धत्वाच्च् चिच्छायाग्रहणसमर्थं सर्वार्थप्रकाशकं च भवति । यथाऽयस्कान्तसान्निधिस्थलौहे क्रियाशक्तिराविर्भवति तथोपद्रवशून्ये चित्तेऽपि चैतन्यसान्निध्यतः परिपूर्णाक्रियाशक्तिः । नित्यचैतन्यस्वरूप आत्मा स्वच्छे चित्ते प्रतिविम्बितः स्यादित्यज्ञा अविवेकत श्चित्तमात्मत्वेन मन्यन्ते परन्तु शास्त्रतः स भ्रमो दूरीभवेत् । कोऽपि पदार्थः कस्मिन्नपि स्वच्छे पदार्थे यदोपरक्तोऽभिव्यक्त स्तदाकारेण दृष्टो वा भवेत् तदा सोऽभिव्यज्यमानो विम्बतुल्यत्वात् प्रतिविम्ब इति व्यपदिश्यते । वस्तुतः स प्रतिच्छायैव न स्वतन्त्रः । जलादिषु सूर्यादिप्रतिविम्बतः पातस्थाने तदाकारेण दृष्टे विम्बगतगुणाः सामान्यतः प्रतिविम्बे प्रतीयत इत्यनुमीयते । वुद्धिसत्वे तथा नित्यचैतन्यस्य या छाया सापि तत्सदृशी शास्त्रेषु—अभिव्यङ्गचेतनतयाऽभासचेतनतया वाभिधीयते । एवं चास्मिन्—शास्त्रे नित्यचैतन्यमभिव्यङ्चैतन्यं चेति चैतन्यं द्विविधम् । इदमेवाभिव्यङ्चैतन्यं पौराणिकानां जीवात्मा सुखदुःखभोक्तृ संसारिपुरुषः । नित्यचैतन्यं तु परमात्मा परमपुरुष श्च । मतान्तरे तत्परब्रह्मेति गीयते । ननु—अपेक्षाकृतनिर्मलस्य परिमितस्यैव सावयवपदार्थस्य कस्मिन्नपि निर्मले परिमितपदार्थे प्रतिविम्बदर्शनात् सर्वव्यापकपदार्थस्य वुद्धिरूपे स्वल्पाधारे प्रतिविम्बपातो न युक्तियुक्त इति चेन्न । अपेक्षाकृतानिर्मल-

जले वृहत्तमस्य सूर्यस्याऽकाशस्य वा प्रतिविम्वदर्शनात् । जले आका-शादिप्रतिविम्ववच्चित्तसत्वे नित्यचैतन्यस्यापि प्रतिविम्वनं सिद्ध्येत् । ननु चिच्छायाक्रान्ताचित्तात् सर्वव्यवहारोपपत्तौ कथं प्रमाणशून्यो द्रष्टाऽभ्युपगम्यते–इति चेन्न । असंख्यावासनाचित्रितस्य चित्तस्य देहेन्द्रियादिभि र्मिलित्वा पुरुषभोगादिकार्यकारित्वात् । यत्किल मिलित्वा कार्यकारि तत्परार्थं यथा गृहादि । नहि यथा स्तम्भादिभिः संहत्य गृहं स्ववसतं करोति किन्तु परस्मै देवदत्ताय । एवं गुणा अपि वुद्ध्यादिकं परार्थं कुर्वन्ति । चित्तं सत्वादिगुणत्रयसंघातेनोत्पद्यते तेषां साहाय्येन च सुखदुःखादिकं जनयतीति तत् संहत्यकारित्वेन परस्य भोगापवर्गसाधकम् । पर एव पुरुषः । स एव विमुक्तभूक्के । तथा च चित्तमेव यदि पुरुषभोग्यं तर्हि चिच्चित्तयोः पार्थक्यप्रतीतौ सत्यां तयोरेकत्वभ्रमो न स्यात् ॥

विवेकज्ञाननिरूपणम् ।

एवं च मातृमानमेयात्मकस्याखिलस्य प्रपञ्चस्य तप्तायःपिण्ड-वदेकीभावापन्नस्य यथोक्तप्रकारैः परस्परं पार्थक्यं साक्षात्कुर्वत कोऽहमासं कथमहमासं के भविष्याम इत्याद्याः स्वसत्वजिज्ञासा

निवर्त्तन्ते । तथा च श्रुतिः—एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमित्यादिः । अज्ञानात् खलु चिच्चित्तयो स्तादाम्यभ्रमो विवेकज्ञानेन यदा निवर्त्तेत तदा विशेषदर्शिन ईप्सितार्थसिद्धौ नात्मभावभावना । चिच्चित्तयो र्विवेकज्ञाने दृढे परिसमाप्तमस्याऽऽत्मदर्शनं नान्यत्किञ्चिज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥

तदा तच्चित्तं विवेकालम्बनं कैवल्याभिमुखं स्यात् । यत्प्रागज्ञानालम्बनं शब्दादिविषयाभिमुखमासीत् तद्विवेकज्ञाननिम्नं कैवल्याभिमुखं भवेदिति भावः ॥

न चोत्पन्नमात्रेण विशेषदर्शनेन कृतकृत्यता स्यात् । पूर्वसंस्कारवशादन्तराऽन्तराऽस्मीतिवा ममेतिवा जानामीति वा व्युत्थानसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति ॥

सूक्ष्मक्लेशानां तत्वज्ञानचित्तलयाभ्यां दाहनाशौ यथोक्तपूर्वौ तथैषां संस्काराणामपि । यथा सम्प्रज्ञातयोगिनो व्युत्थानदशायां पूर्वसंस्कारजाः क्लेशा अविद्यावृत्तयो दग्धवीजतुल्याः सत्यो न संस्कारं जनयन्ति तथा पूर्वसंस्कारा अपि सम्प्रज्ञातजनितेन निष्ठारूपेण ज्ञानाग्निना दग्धवीजकल्पाः सन्तः प्रत्ययं न जनयन्ति ॥

सर्वभावाधिष्ठातृत्वरूपायां सिद्धावप्यलुब्धस्य सर्वथा विवेकख्यात्युदयाद् धर्ममेघसमाधिः । स च संप्रज्ञातयोगस्य परा काष्ठा । सर्वभावाधिष्ठातृत्वलक्षणसिद्धिकविवेकसाक्षात्कार एव शास्त्रेषु प्रसंख्याननतयाऽभिहितः । क्लेशकर्मादीनां निःशेषेणोन्मूलकं धर्मं मेहति वर्षतीति धर्ममेघः । प्रकृतितत्कार्यस्वरूपं पूर्वोक्तप्रकारैर्ध्यायतः प्रकृतिपुरुषयोः पार्थक्यज्ञानमुपजायते । तज्ज्ञानस्य शास्त्रीयं नाम प्रसंख्यानम् । तस्मिन्नुपस्थिते योगी तत्र चेल्लुब्धो तदुदये सचेष्टोऽपि न भवेत् तर्हि सर्वोत्कृष्टं वैराग्यं स्यात् । तद्वैराग्यमेव परवैराग्यम् । अत्रैव च सर्वं चित्तचेष्टितं समाप्तं स्यात् । अत्रैव च चित्तं निरन्तरं धर्ममेघसमाधौ रतं भवेत् । अयमेव समाधिः सर्वसाधनफलरूपोऽलौकिकसामर्थ्यविशेषो योगिनाम् । यद्बलादेते संसारसमुद्रमनायासेन तरन्ति । अयमेव सामर्थ्यविशेषरूपत्वाद् धर्मः कैवल्यफलंवर्षणाच्च मेघ इत्यभिधीयते । यदुदये संसारकारणविपर्ययशब्दवाच्या अविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति । तन्मूलका शुभाशुभाश्च प्रारब्धातिरिक्ताः कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति । प्रारब्धकर्मणां तु भोगादेव क्षय इष्यते ।

जीवन्मुक्तिविवेकः

तथाच " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये " इति श्रुतेः स जीवन्नेव मुक्तो भवति। ननु " न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न्यायेन जीवतो दुःखसद्भावे कथं दुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणा जीवनमुक्तिरिति चेन्न। दुःखकारणाभावात् तत्सिद्धेः। नेयं श्रुति मुक्तविषयिका येन क्षीणविपर्ययस्यापि जन्मापादयेत्। नहि क्षीणक्लेशः कश्चिज्जातो दृश्यते। तदुक्तं गौतमाचार्यैः " वीतरागजन्मादर्शनादिति। कारणनाशेन कार्यनाशात् कथं दुःखम्। तथाच स क्षीणविपर्ययो जीवन्मुक्तः प्रारब्धवशात् पुण्यं पापं वाचरतु न ततः संस्कारः संस्कारत श्च जन्म स्यात्। न चाविद्याभावात् कथं तस्य पापादौ प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। " सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यां ", " हत्वापि स इमाँल्लोकान् " इत्यादिन्यायेन वलवत्प्रारब्धहेतुकपुण्यादौ प्रवृत्तिसद्भावात्। पुण्यपापहेतुकं मानवशरीरं विद्वदविदुषोः समानम्। तत श्च तच्छरीरधारणजन्यं सुखदुःखमवश्यमेव भोक्तव्यम्। ज्ञानेनापि प्रारब्धातिरिक्तकर्मणां नाशः स्यात्। न च " दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तोरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः " इति गौतमसूत्रोक्तन्यायेन मिथ्याज्ञानापाये रागादि-

दोषक्षय स्तत स्तु प्रवृत्तिनाशः प्रवृत्तिनाशे जन्माभाव स्तस्मिन् सति दुःखनाश श्चेत् तर्हि कथं शरीरसत्वे निःशेषतो दुःखनिवृत्तिरिति वाच्यम् । भाविजन्माभिप्रायकतदुक्तित्वेन दोषाप्रसक्तेः । जीवन्मुक्तस्यापि प्रारब्धजन्यं यद्दुःखं तदाभासमात्रं विषयेषु कर्तृत्वाद्यभावात् । धर्ममेघसमाधिना क्लेशकर्मनिवृत्तौ तदावरणमलापेतस्य बुद्धिसत्वस्यानन्त्यादक्लेशेन सर्वं ज्ञेयं स्यात् । प्रकाशस्वभावचित्तस्यावरण मविद्यादि, तच्चेन्नष्टं स्यात् तत् स्वरूपप्रतिष्ठितं षड्विंशतितत्वानि प्रत्यक्षीकुर्वत् परितृप्यति । तथाच तत् सर्वज्ञं भवतीति भावः ॥

भोगापवर्गसाधकत्वेन कृतार्थानां गुणानां सृष्टावानुलोम्येन, प्रलये च प्रातिलोम्येन यः परिणामक्रम स्तस्यापि समाप्तिः स्यात् । धर्ममेघोदयात् क्लेशकर्मनिवृत्त्या ज्ञानस्यानन्त्ये सति परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ कृतार्थान् पुरुषान् प्रति सत्त्वादीनां गुणानां वक्ष्यमाणपरिणामक्रमः समाप्यत इति भावः ॥

क्षणयोः पौर्वापर्यं क्रमः । स च पिण्डघटकपालचूर्णकणानां प्रत्यक्षपरिणामाणां पूर्वान्तः पिण्डोऽपरान्तः कण इति पूर्वोत्तरावधिग्रहणेन निश्चित्य ग्राह्यो भवति । पिण्डानन्तरं घट इति क्रमोऽत्र प्रत्यक्ष एव । क्वचिच्च सुरक्षितवस्त्रादौ पुरातनत्वदर्शनेन पुर्वान्तनवत्वपरिणाममारभ्य प्रतिक्षणं पुरातनतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतर-

सूक्ष्मस्थूलस्थूलतरस्थूलतमत्वेन जायमानाया भेदं ज्ञात्वा तत्त्वानन्तरं सूक्ष्मतमपुरातनता तदनन्तरं सूक्ष्मतरपुरातनतेतिक्रमोऽनुमेयः ॥

समाप्तभोगापवर्गाणां पुरुषोपकरणानां च गुणानां स्वकारणेऽत्यन्तविलये चितिशक्ते वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वस्वरूपमात्रेणावस्थानं वा कैवल्यम् । उपाध्युपाधिमतो रुभययोरेव केवलतैकाकितावेति द्वे एव कैवल्ये लक्षिते । तत्राद्यं व्युत्थानसमाधिपरवैराग्यसंस्कारा मनसि लीयन्ते मन अस्मितायां । सा च महति तच्च गुणेष्विति क्रमेण । एतदेव प्रधानस्य ज्ञानिपुरुषं प्रति कैवल्यम् । जपापाये स्फटिकस्य स्वरूपप्रतिष्ठावत् प्रधानस्य पुरुषेण सहासंयोगात् तस्य यच्चिन्मात्रतयावस्थानं तद्द्वितीयं कैवल्यम् । पुरुष स्तु न बध्यते न मुच्यते नापि संसरति स सदैव केवलः । प्रकृतिरेव नानाश्रया तत्तदवस्थां लभते । वस्तुत स्तु तया सह यः पुरुषस्यात्यन्तिको वियोगः स एव केवलीभावः ।

आत्मस्वरूपे विरोधपरिहारः

ननु—आत्मनो नित्यचैतन्यरूपत्वे सुप्तमूर्च्छितादीनामपि चैतन्यं स्यात् । न तु तद् दृश्यते । ते पृष्टाः सन्तो नासीत्किञ्चित्

तदा ज्ञानमिति ब्रुवन्ति । स्वस्थावस्थायां तु तदुपलभ्यते । तस्मादग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणवदात्ममनःसयोगजमागन्तुकमात्मचैतन्यमिति चेन्न। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्या तस्य नित्यचैतन्यस्वरूपत्वावगमात् । अयौक्तिकत्वाच्च । यद्यागन्तुकं चैतन्यं तस्य तर्हि सृष्ट्यादौ मनआदीनामभावात् कथमीक्षणादिना तच्चैतन्यं श्रूयेत । को वा बुद्ध्यादीन् स्वभासा भासयेत्, यदि नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मा न भवेत् । यत्त सुप्तादौ चेतन्यराहित्यं तत्तु तदा "यद्वै तं न पश्यति पश्यन् वै न पश्यति" इतिन्यायेन विषयाभावाभिप्रायकम् । तस्मात्—"असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति" (बृ ४–३–१४), "अयं पुरुषः स्वयं ज्योति र्भवति" (बृ ४), "न हि विज्ञातु र्विज्ञाते र्विपरिलोपो विद्यते" (बृ ४–३) इत्यादिश्रुते र्नित्यचैतन्यस्वरूप एवायमात्मेति फलितम् । आनन्दस्वरूपत्वमपि तस्य सर्वदुःखाभावाभिप्रायकम् । विद्ययाऽज्ञाननाशात् सर्वदुःखनिवृत्तावर्थाक्षिप्तानन्दसद्भावे तद्रूपत्वकल्पनापेक्षया तस्य चिन्मात्रत्वकल्पनं वरम् । अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदितिन्यायेन तस्य चिन्मात्रत्वप्रतिपादनादेव सर्वार्थसिद्धावानन्दरूपत्वकल्पनं महद् गौरवम् । तथा च मस्तकाद् भारापगमे सुखीति लौकिकन्यायोऽपि संगच्छेत । एतेन चिदाचिद्रूपताऽपि तस्य निरस्ता वेदितव्या । विरोधादश्रौतत्वाच्च । तद्

रूपतैव चेदभ्युपगम्येत भावाभावयोः कुत्रापि विरोधो न स्यात्। न वा विभुद्वयसंयोग एव पूर्वोक्तरीत्या युक्तियुक्तो येन तस्य तथात्वं स्यात्। एकेन केनापि तादृशः संयोग उररीक्रियेत चेद् बहूनामनुरोधेन तत्र विरोधप्रदर्शनं सर्वसम्मतम्। अथवा विवादास्पदत्वादेतस्य विषयस्य न तयोः संयोग आग्रह आस्थेयः। एवं च संयोगाभावाच्चिदचिद्वादो भ्रान्तिविलसित एव। न चावच्छेदकभेदेनापि तदभ्युपगमः शक्यसम्भवः। एकस्मिन्नधिकरणे भावाभावावस्थानानङ्गीकारात्। न च श्रुत्यादिषु सद्भावात् तस्य तथात्वमुपलभ्येतेति वाच्यम्। उपक्रमादिना श्रुत्यादिषु चिन्मात्रत्वावधारणात्। श्रुत्यादिषु तदसद्भावेऽपि तत्कल्प्येतेति चेत् कल्प्यश्रुत्यपेक्षया साक्षाच्छ्रुते बलाबलाधिकरणन्यायेन सर्वथा बलीयस्त्वात् तत्कल्पनमन्याय्यमेव। आचार्येणापि पातञ्जलसूत्रेषु तस्य तावन्मात्रत्वप्रतिपादनात् तद्विरुद्धकल्पनं बालोन्मत्तप्रलपितमेव। न च "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वगन्धः सर्वरसः" (छा. ३-१४-२), "अस्थुलमणवह्रस्वमदीर्घम्" (बृ. ३-८-८) इत्यादिना श्रुतिषु सविशेषनिर्विशेषरूपाभ्यामुभयलिङ्गत्वसमर्थनात् तस्य तथात्वं शक्यशङ्कम्। सविशेषरूपस्यौपाधिकत्वेन तत्र श्रुतितात्पर्याभावात्। न हि स्वच्छः सन् कोऽपि स्फटिकादिपदार्थो जपाकुसुमाद्युपाधियोगादस्वच्छस्वभावको भवेत्। उपाधिविगमे तस्य तथात्वानिश्चयात्। एतत् सर्वमस्माभिः शाक्तिभाष्य-

तिमिरभास्करग्रन्थे विस्पष्टं व्याख्यातम् । स्याच्चेत् कस्यचन तद्विजिज्ञासा तत एवावगन्तव्यम् । न च कस्यापि कृते चिद्वादस्य शक्यत्वेऽपि—अधिकारिविशेषाणां कृते चिदचिद्वादाभ्युपगमात् साफल्यसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वत्र चिद्रूपेणावस्थानस्य सर्वदुःख-निवृतिरूपमुक्तित्वेन प्रतिज्ञानात् । एतेन क्षणिकविज्ञानवादः शून्य-वाद श्च निराकृतो वेदितव्यः । आत्मन स्त्रिक्षणस्थायित्वरूप-क्षणिकत्वाभ्युपगमेन विनाशित्वापत्त्योपासकानां तत्रानास्थासद्भावा-दुपास्योपासकभावनिवृत्तौ सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गो दुर्वारः । सूत्रभाष्य-काराभ्यामेतद्वादस्य ग्रन्थमध्येऽसारत्वप्रतिपादनान्नात्र वहु प्रतन्यते । आकाशापरपर्यायस्य शून्यपदार्थस्यापि जडतन्मात्रकार्यत्वेनात्मत्वानु पपत्तिः । रथादिस्थले सर्वत्र चेतनस्यैवाधिष्ठातृत्वदर्शनेन तस्य जडत्वकल्पनं भ्रान्तिविलसितमुपर्युक्तदोषप्रसञ्जनं च । अधिष्ठात्र-धिष्ठेयभावस्य सर्वत्र चिज्जडाभ्यां नैयत्येनोभययो र्जडत्वकल्पनं वालिशताज्ञापकमात्रमेव । येषां च शरीरपरिमाणो नित्यसंकोच-विकाशशाल्यात्मा मुक्तिरपि सततमूर्द्धगमनेनाऽलोकाकाशेऽवस्था-नरूपा तेषामभिप्रायस्यात्यन्तयुक्तिविरुद्धत्वेनानुकम्पनीया स्ते । तस्मान्निर्गुणो नित्योपलब्धिस्वरूप एवात्मा तद्रूपेणावस्थानमेव मुक्तिरिति सिद्धम् । एवं चास्मिन् पादे सर्वसिद्धिमूलभूतां समाधि-सिद्धिमभिधाय जात्यन्तरपरिणामरूपसिद्धिविशेषे प्रकृत्यापूरस्य

कारणत्वेन धर्मादीनां तत्र प्रतिबन्धकनिरासायैवोपयोगं प्रदर्श्य निर्माणचित्तानामस्मितामात्रोद्भवानां योगिचित्तमेकं प्रयोजकमुक्त्वा योगिकर्मणामलौकिकत्वं प्रतिपाद्य व्यवहितानां वासनानामानन्तर्य-मुपपाद्य विज्ञानवादनिराकरणेन साकारवादं च व्यवस्थाप्य पुरुष-ज्ञातृत्वाच्चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्य पुरुषसिद्धौ प्रमाणमुपवर्ण्याऽन्ते—इतरमतनिराकरणेन वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ चिदा-त्मनावस्थानलक्षणं कैवल्यं निर्णीतम् । योगशास्त्रमिदं हिरण्यगर्भेण प्रवर्तितं शिष्यपरम्परया याज्ञवल्क्यादिभिः क्रमशः संसारेऽस्मिन् प्रचारितम् । तत्पुनः करालकालभक्षितमवलोक्य भगवता देवकी-नन्दनेन श्रीकृष्णेण पार्थायोपदिष्टं, साम्प्रतं वर्णाश्रमव्यवस्थाशै-थिल्यान्नष्टप्रायं सञ्जातम् ।

वर्णाश्रमधर्मविवेकः

विदितचरमेतच्छास्त्रतत्त्वविदां समेषां सज्जनानां यत्खलु चत्वार एव ब्राह्मणादयो वर्णा श्चत्वारो ब्रह्मचर्यादयः श्चाश्रमा वेदादिशास्त्रसमर्थिता इति । तत्र वर्णाः "तद् य इह रमणीयाचरणा अभ्यासो ह रमणीयां योनिमापद्यन्ते ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा," "तद् य इह कपूयाचरणा अभ्यासो ह कपूयां योनिमापद्यन्ते श्वयोनिं वा शूद्रयोनिं वा चण्डालयोनिं वा" (छा. ३) इत्यादिन्यायेन पुर्वजन्मार्जितकर्मतारतम्याधीना एव न तु वर्त्तमानजन्मगुणकर्मपरवशाः । ये खलु वर्त्तमानजन्मनो गुणकर्मा-नुसारेण वर्णव्यवस्था मन्यन्ते ते प्रष्टव्याः स्वस्वजन्मनि सर्वेषां पुर्व-

संस्कारानुसारेण कदाचित् क्रमशो ब्राह्मणादिभावापत्तौ कथं तेषां मते सा व्यवस्था घटत इति । अद्य यो ब्राह्मण इति परिचितः श्वः परश्वो वा वैश्यक्षत्रियोचितगुणकर्मानुसारी पुन श्च तदन्यः पुन श्च तद्विपरीत श्चेत् स स्यात् तर्हि स किंवर्णः किं वक्तुं शक्यते ? वर्त्तमानगुणकर्मानुसारेणव्यवस्थोपपत्तौ पुत्रादिभिः सह कस्याप्येकत्र वासो न सम्भवेत् तेषां परस्परविरुद्धगुणकर्मवत्वात् । शास्त्रमते तु पूर्वजन्मार्जितगुणकर्मानुसारेण ब्राह्मणादियोनिषु जन्मलाभात् सा व्यवस्था सगच्छेत । अत उक्तं च शास्त्रकारेण—

तपः श्रुतं च योनि श्चैतद् ब्राह्मणकारणम् ।
तपःश्रुताभ्यां हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

इत्यादिना । न च वर्त्तमाणगुणकर्मानुसारेणापि सहभोजनादिना दोषाभावादेकत्र वासोपपत्तौ वर्णव्यवस्थोपपद्यत इति वाच्यम् । संसर्गजा दोषा गुणा भवन्तीतिन्यायेन दोषतादवस्थ्यात् । ये यथैव चौरेण मद्यपेन वा संसर्गं कुर्वन्तु स्वल्पेन कालेन ते तथैव भवन्तीति प्रत्यक्षेण प्रतीयमानत्वान्न काचनानुपपत्तिः । एवं च यस्य येन सह या भोजनादिव्यवस्थः शास्त्रेषु विहिता सा सर्वथा न्याय्यत्वेनानुसरणीयाः श्रेयोऽर्थिभिः । यजनयाजनाध्ययनाध्यापनादिव्यवस्थापि यस्य यथा निरूपितं वेदादिशास्त्रेषु तस्य तथैव विज्ञेयम् । व्यत्ययेन कृतायामपि व्यवस्थायां न साफल्यसिद्धिरिति प्रत्यक्षीक्रियते । नहि कदापि गर्दभ स्ताडनेनाऽश्वो भवति । न वाऽम्रवृक्षात् तालफलोत्पत्तिः कुत्रापि दृष्टचरः । जन्मादिषु जन्मन एव प्राधान्यात् पूर्वपूर्वसंस्कारानुसारेण तत्तज्जात्युचितगुणकर्मानुवृत्तिरप्यनायासेन भवति ।

यत्र नानुवृत्तिः स व्रात्योऽपाङ्क्तेयोऽविवाह्योऽनधाप्य श्च भवेत्। ये च मन्दमतयो मनुष्यत्वेन सर्वेषामेकत्वाद् वर्णव्यवस्था न मन्यन्ते तेऽनुकम्पनीयाः सदैव। जात्येकत्वेनापि नीलत्वादिना व्यक्तिभेदा हि यथा गवादिषु दृश्यते तथाऽन्यत्राप्यूह्यम्। अन्यथा मातृभार्ययोरपि पार्थक्यं न स्यात्। वर्णव्यवस्थायां पूर्वपूर्वजन्मसंस्कार एव नाभ्युपगम्येत राजरङ्कादिव्यवस्था कथं स्यात्। यदि राजादिव्यवस्था पूर्वकर्मानुसारिणी वर्णव्यवस्थाऽपि तथा विज्ञेया। जातमात्रस्य शिशोः स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनात् पूर्वजन्मानुमेयम्। अनुभवस्यैव संस्कारद्वारा स्मृतिजनकत्वेन प्रवृत्त्युपपत्तेः। तस्माद् वर्णव्यवस्था संसारेऽस्मिन्नादिकालात् प्रसृताः प्राकृता न केनचन कृताः। प्रकृतिर्हि सत्वरजस्तमोमयी, तत स्तु सत्वादिप्राधान्येन ब्राह्मणादिव्यवस्थाऽपि स्यात्। प्राकृतो यो भेदः स न कथञ्चनोच्छिद्यते। न केवलं मनुष्येषु सा वर्णव्यवस्था प्रथिता, सूक्ष्मविचारेणान्यत्राप्युपलभ्यते। मृत्तिकासु श्वेतत्वादिना वृक्षेष्वश्वत्थादिना पशुषु च्छागत्वादिना एवमन्यत्रापि-भेदो वर्णव्यवस्थाया गमकः। न च "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः" इति न्यायेन वर्णव्यवस्था भगवता कृतेति वाच्यम्। यथापूर्वमकल्पयदिति न्यायेन सृष्टेः पूर्वकल्पानुसारित्वेन तदपूर्वताया अभावात्। न हि भगवताऽपूर्वं किञ्चित् सृष्टं किन्तु पूर्वकल्पानुसारेण ये यथा सत्वस्वभावा रजआदिस्वभावा वा सूक्ष्मतया प्रकृतौ लीना आसंस्तान्—तथैव गुणविभागशः कर्मविभागश्चोत्पादयामास। अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमदोषः केन वार्येत। सृष्टेरप्यनादित्वेन केनापि वक्तुं न शक्यते कस्मिन् काले वर्णव्यवस्था प्राक् संबभूवेति।

सर्वदुःखनिवृत्तिहेतुभूतकर्मज्ञानानुष्ठानाश्रयतयाऽश्रमशब्दार्थस्यापि व्युत्पत्तिवललभ्यत्वेन वर्णव्यवस्थावदाश्रमव्यवस्थाऽप्यनादिरित्यनुमीयते। सर्वदुःखनाशो हि सर्वजन्तूनां लक्ष्यः। स च सहसाऽनादिकालसञ्चितवासनानां निःशेषतः प्रविलयं विना न सम्भवः किन्तु क्रमश इत्याश्रमचातुर्विध्यमपि संघटते। एवं सति प्रथमाश्रमे गुप्तेन्द्रियस्य संयमं विधाय गुरुशुश्रूषादिना स्वाध्यायमधीत्य, द्वितीयेऽग्निहोत्रादीनि कर्माण्यनुष्ठाय, तृतीये तपसा पूर्णचित्तशुद्धिमवाप्य, तुरीये ज्ञानप्राप्तौ कृतकृत्यता स्यात्। ते चाश्रमा न सर्वेषां समानाः। " एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः " (मनुः), " चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य ", इत्यादिन्यायेन ब्रह्मचर्यादय श्चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य, वानप्रस्थान्ताः क्षत्रियस्य, वैश्यस्य गार्हस्थ्यब्रह्मचर्यौ द्वौ, शूद्रस्य तु गार्हस्थ्य एव। आश्रमादश्रमान्तरं गत्वा निश्रेयससिद्धिरिति सामान्यनियमः। येषां च प्रतिबन्धकसद्भावेऽत्र ज्ञानं न जातं, तेषां परजन्मनि तन्नाशे प्रथमे द्वितीये वाश्रमे तज्जायत इति विशेषः। वामदेवादयोऽत्रोदाहार्याः। ये च ज्ञानसहभुवो व्यासवसिष्ठादय स्ते न सामान्यनियमान्तर्भूक्ताः। तेषां धर्मदेशनायै संसारेऽस्मिन् प्रादुर्भावात्। एतेनैकाश्रम्यवादमपि ये केचन पण्डितंमन्या मन्यन्ते तेऽपि निरस्ता वेदितव्याः। अन्यथा वेदादिशास्त्रविहित श्चातुरश्रम्यवादो व्यर्थ एव स्यात्। न च ज्ञानप्राप्तौ-आश्रमविकल्पः कुत्राप्यस्ति येनैकाश्रम्यपक्षोऽपि स्वीकार्यो भवेत्। तस्मादनादिकालप्रसिद्धा वर्णा आश्रमा श्च चत्वार इति सिद्धम्। एवं च यः खलु गुरुशुश्रूषणरतः कृतविद्यः प्राग् गार्हस्थ्याश्रमे यमनियमादीनभ्यस्य

पश्चान्मनोऽनुकूलं निर्जनं देशं फलमूलोदकाचितं गत्वा तत्र सुशोभनं मठं विधाय त्रिकालस्नायी शुचि र्भूत्वा प्रत्यहमिष्टदेवं प्रणम्य योगासनमारुह्य समग्रीवाशिरःकायः संयतास्यः सुनिश्चलो यथोक्तं योगमभ्यस्येत् स क्रमशो विवेकज्ञानमवाप्याऽसंप्रज्ञातसमाधौ स्थितः स्वस्वरूपप्रतिष्ठो भवेदिति शम् ।

बहूनां योगशास्त्राणां सर्वोपनिषदां तथा ।
सतां च यत्र तात्पर्यं सोऽर्थः संक्षेपतो मया ।
व्याख्यातो वै यथाशक्ति हिताय प्राणिनां मुदा ।
एतेन प्रीयतां कृष्णो य आत्मा सर्वदेहिनाम् ॥

इति भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री १०८ दण्डिस्वामिवासुदेवाश्रमशिष्यस्वामिशान्ताश्रमकृतौ योगतत्वसंग्रहस्य चतुर्थपादः समाप्तः

